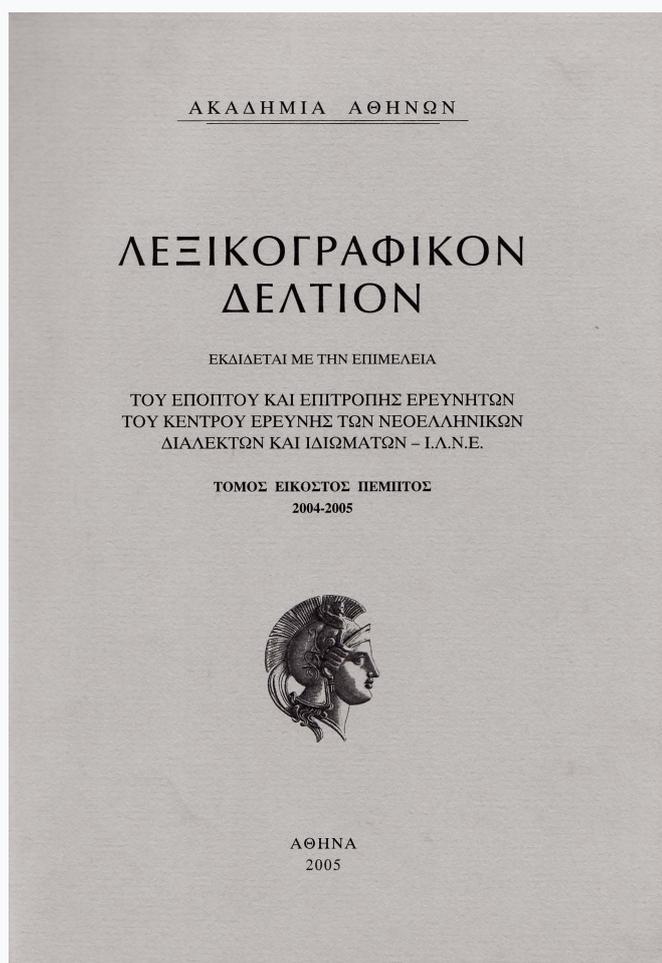

Lexicographic Bulletin

Vol 25 (2005)

Lexicographic Bulletin

Dialect research in the prefecture of Kastoria

Chryssoula Karantzi

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΕΠΟΠΤΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – Ι.Λ.Ν.Ε.

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

2004-2005

ΑΘΗΝΑ

2005

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ
BULLETIN LEXICOGRAPHIQUE

25 (2004-2005)

ISSN: 0400-9169
e-ISSN: 2945-2759

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΕΠΟΠΤΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – Ι.Λ.Ν.Ε.

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

2004-2005

ΑΘΗΝΑ

2005

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ
ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – Ι.Λ.Ν.Ε.

Β. Δίπλα 1 - Λεωφόρος Συγγρού 129 Αθήνα 117 45

Επιμέλεια εκδόσεως:

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ, Ακαδημαϊκός, Επόπτης του Κέντρου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ, Διευθύντρια του Κέντρου.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΜΠΕΗΣ, Ερευνητής.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΚΑΡΛΑ, Ερευνήτρια.

ACADÉMIE D'ATHÈNES
CENTRE DE RECHERCHES DES DIALECTES GRECS
MODERNES

1, rue V. Dipla - 129, bd Syngrou Athènes 117 45

Comité de rédaction:

NICOLAS KONOMIS, Membre de l'Académie d' Athènes.

ELEFThERIA GIAKOUMAKI, Directrice du Centre.

STAMATIS BÉIS, Chercheur.

GRAMMATIKI KARLA, Chercheur.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
<i>Αγγελική Ευθυμίου & Γραμματική Κάρλα: Οι περιπέτειες ενός Καζανόβα στα λεξικά της νεοελληνικής: Ο λεξικογραφικός χειρισμός των κυρίων ονομάτων με μεταφορική σημασία . .</i>	5-34
<i>Χρυσούλα Καραντζή - Ανδρειωμένου: Γλωσσογεωγραφικά του νομού Καστοριάς</i>	35-68
<i>Κώστας Καραποτόσογλου: Έτυμολογικά τής δυτικής κρητικής διαλέκτου</i>	69-118
<i>Μαγδαληνή Κωνσταντινίδου: Μικρασιατικά ιδιώματα περιοχής Βιθυνίας και Ιωνίας (αποτελέσματα μιας γλωσσικής αποστολής)</i>	119-148
<i>Emmanuelle Moser - Karagiannis: Animale forme? Quelques réflexions sur l' utilisation des noms d' animaux en grec et en français</i>	149-160
<i>Αντώνης Δ. Μπουσμπούκης: Βλάχικα λατινογενή δάνεια σε νεοελληνικά ιδιώματα της Μακεδονίας</i>	161-168
<i>Μαρία Κ. Παπαδοπούλου: Το ιδίωμα της Πάτμου</i>	169-196
<i>Πίνακας ελληνικών λέξεων</i>	197-221
<i>Πίνακας φράσεων</i>	223
<i>Πίνακας ξένων λέξεων</i>	224-228

ΓΛΩΣΣΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Εκεί που βρίσκεται η καρδιά του ανθρώπου, εκεί τριγυρίζει και ο νους του.
Ευτύχιος Μπαλλής, *Καστοριανά Ευθυμογραφήματα*

Με εντολή της Ακαδημίας Αθηνών επισκέφθηκα το νομό Καστοριάς (4.7.-23.7.2003) για επιτόπια έρευνα με σκοπό τη συγκέντρωση γλωσσικού υλικού. Πιο συγκεκριμένα στόχος της έρευνας ήταν η διαπίστωση της σύγχρονης γλωσσικής κατάστασης της περιοχής, της τυχόν υποχώρησης του τοπικού ιδιώματος και της σχέσης του με γειτονικά ιδιώματα. Επισκέφθηκα όλα τα αμιγώς ελληνόφωνα χωριά της περιοχής (Χρυσή, Πευκόφυτο, Πεύκο, Λάγκα, Βράχο, Κυψέλη, Κοτύλη, Επταχώρι, Βογατσικό, Γέρμα, Κωσταράζι, Καλοχώρι), οικισμούς όπως η Χλόη και το Νταηλάκη, διατηρώντας ως έδρα το Νεστόριο, λόγω της φυσικής γειτνίασής του με τα Γραμμοχώρια.

Πραγματοποίησα επίσης επισκέψεις στο Δενδροχώρι (βλαχόφωνο), το Πετροπουλάκι (σλαβόφωνο) και στην πόλη της Καστοριάς όχι μόνο για τη συλλογή προφορικού υλικού αλλά και για τον εντοπισμό γραπτών πηγών σε βιβλιοθήκες και αρχεία. Καρπό της επιτόπιας αυτής έρευνας αποτελούν οι δεκατρείς (13) ώρες ηχογραφημένου ρέοντος προφορικού λόγου των σαράντα οκτώ (48) κατοίκων με τους οποίους συνομίλησα καθώς και πλούσια σχετική βιβλιογραφία (γλωσσάρια, ιστορικές πληροφορίες και εθνογραφικά στοιχεία για το νομό Καστοριάς).

I. Οικονομία, γεωγραφία και ιστορία της περιοχής

Ο νομός Καστοριάς κατέχει το δυτικό άκρο της Δυτικής Μακεδονίας και συνορεύει βόρεια με το νομό Φλώρινας, νότια, ανατολικά και νοτιοανατολικά με τους νομούς Γρεβενών και Κοζάνης, νοτιοδυτικά με το νομό Ιωαννίνων και δυτικά με την Αλβανία. Το έδαφος είναι ορεινό και το κλίμα ηπειρωτικό με ψυχρούς χειμώνες και θερμά καλοκαίρια. Πρόκειται για μία από τις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας (30,4 κάτοικοι ανά τ.χλμ. με στοιχεία απογραφής 1991). Εκτείνεται σε 1685 τ. χλμ., εκ των οποίων μόνο τα 209 τ. χλμ. είναι πεδινά. Το εθνικό δίκτυο του νομού καλύπτει 75 χλμ. και το επαρχιακό 385 χλμ.

Ο πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, ανέρχεται σε 53.483 κατοίκους και ασχολείται κυρίως με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη δασική οικονομία και τη γουνοποιία, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό έχει μεταναστεύσει στο εξωτερικό (Αμερική, Καναδά, Αυστραλία, Γερμανία). Η κατανομή εδάφους σύμφωνα με τις κατηγορίες χρήσης έχει ως εξής: καλλιεργήσιμη γη 18,5%, βοσκότοποι 44,6%, δάση 30,7%, νερά 2,5% και οικισμοί 3,7%. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1981, το 11,1% των κατοίκων είναι αναλφάβητοι, το 55% είναι απόφοιτοι δημοτικού και το 10% απόφοιτοι γυμνασίου. Με τα στοιχεία της ίδιας απογραφής άλλωστε, το 38,9% (15.710) του πληθυσμού είναι αστικός, το 11,3% ημιαστικός (8.892) και το 49,8 (28.083) αγροτικός, ενώ το σύνολο του ορεινού και ημιορεινού πληθυσμού ανέρχεται σε 63, 83% (59% + 15,83%).

Η ανεργία, ιδιαίτερα μετά την κρίση που γνώρισε ο τομέας της επεξεργασίας της γούνας (σύμφωνα με επίσημα στοιχεία: 45% ανεργία για τη Δυτική Μακεδονία και 40% ανεργία στο νομό Καστοριάς στον κλάδο της γούνας, δεδομένα από την εφημ. *Επιχειρείν* που δημοσιεύτηκαν στην *Ελευθεροτυπία*, 30.07.2001), σε συνδυασμό με το μαρασμό των χωριών και την απεργήμωσή τους, προβληματίζουν τους νέους του νομού, οι οποίοι προσανατολίζονται είτε στη στελέχωση των σωμάτων της συνοριοφύλαξης και στην εποχική απασχόλησή τους στο πυροσβεστικό σώμα είτε στην οργάνωση μονάδων εναλλακτικού τουρισμού ήπιας μορφής με στόχο την αξιοποίηση του φυσικού κάλλους της περιοχής, δραστηριότητα που επιχορηγείται και από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ορεινός τουρισμός, ξενώνες, περιηγήσεις).

Το Απολιθωμένο Δάσος στο Νόστιμο, σε απόσταση 15 χλμ. από το Άργος Ορεστικό, στα νοτιοδυτικά του νομού και σε υψόμετρο 950 περίπου μέτρων, ήρθε στο φως το 1935, κατά τη διάρκεια εργασιών για την εξόρυξη λιγνίτη. Είναι ηλικίας τουλάχιστο 20.000.000 χρόνων με τροπικά και υποτροπικά φυτά και προσέφερε στο χώρο της Παλαιοντολογίας-Παλαιοβοτανικής μοναδικά ευρήματα. Τα παλαιότερα θαλάσσια απολιθώματα προέρχονται από τη θάλασσα της Τηθύος, η οποία κάλυπτε όλες τις μεσογειακές χώρες πριν από 200 εκατομμύρια χρόνια.

Τα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή της Καστοριάς χάνονται στα βάθη της προϊστορίας. Ο λιμναίος προϊστορικός οικισμός στο Δισπηλιό, που βρίσκεται στη θέση Νησί στη νότια πλευρά της λίμνης Ορεστιάδας και απέχει περίπου 7 χλμ. από την Καστοριά, ανακαλύφθηκε τυχαία το 1932 από τον καθηγητή Α. Κεραμόπουλο ύστερα από μακρά περίοδο ξηρασίας¹. Οι ανα-

1. Βλ. Κεραμόπουλου, Α. Δ. «Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1932, σ. 94, Του ιδίου «Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία», *Πρακτικά της εν Αθή*

σκαφές από τον καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη ξεκίνησαν το 1992 και έφεραν στο φως ευρήματα για τη ζωή των ανθρώπων, στις όχθες της λίμνης, 7.000 χρόνια πριν (εξελιγμένα εργαλεία, ξύλινες καλύβες, τεχνογνωσία ψαρέματος κυνηγιού και καλλιέργειας γης της Νεολιθικής εποχής). Η ακριβής αναπαράσταση του πασσαλόπηκτου οικισμού έχει τα χαρακτηριστικά ενός οικουμειού.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος ταυτίζεται με την περιοχή της αρχαίας Ορεστίδας, όπου κατοικούσαν οι Ορέστες Μακεδνοί², όπως τους αποκαλεί ο Ηρόδοτος. Από εδώ οι Μακεδόνες βασιλείς άρχισαν να συνενώνουν τα υπόλοιπα κρατίδια για να δημιουργήσουν το μεγάλο Μακεδονικό κράτος. Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η περιοχή υποτάσσεται στους Ρωμαίους το 197 π.Χ., οι οποίοι επιτρέπουν τη διαμόρφωση μιας ιδιότυπης τοπικής αυτονομίας.

Στην Πεντάβρυσσο ανακαλύφθηκε το 1999 το αρχαιότερο επιτύμβιο ανάγλυφο της Άνω Μακεδονίας και ένα από τα καλύτερα κλασικά έργα που έχουν ποτέ ανακαλυφθεί στη Μακεδονική επικράτεια. Οι κλασικές αρχαιότητες της περιοχής (επιτάφια επιγραφές, περικεφαλαία, εργαστήριο κεραμικής) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην περιοχή άκμαζε ένα μοναδικό αρχαίο αστικό κέντρο. Άλλα σπουδαία αρχαιολογικά ευρήματα έχουν έρθει στο φως στην περιοχή Ψαλίδα Καστοριάς, στο Νεστόριο και στο Άργος Ορεστικό (απομεινάρια της αρχαίας Διοκλητιανούπολης).

Το 395 μ.Χ., όταν το Ρωμαϊκό κράτος διαιρέθηκε, η περιοχή αποτέλεσε τμήμα του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους που μετέπειτα εξελίχθηκε στο ελληνικό Βυζάντιο. Η φυσική ομορφιά της περιοχής προσέλκυσε το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, ενώ οι επεκτατικές βλέψεις των Βουλγάρων, έθνους που εμφανίστηκε μετά τον 10^ο αιώνα, κατέστησαν την περιοχή ορμητήριό τους. Την περιοχή κατέκτησαν κατά καιρούς οι Βούλγαροι (10^{ος} αι.), οι Πετσενέγγοι, οι Νορμανδοί (11^{ος} αι.), οι Σταυροφόροι (12^{ος} αι.), οι Σέρβοι (14^{ος} αι.), οι Αλβανοί (14^{ος} αι.) και τελικά οι Τούρκοι το 1385.

ναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1938, Αθήναι 1939, σ. 88, Μουτσοπούλου, Ν. Καστοριά. Ιστορία-μνημεία-λαογραφία από την ίδρυση της μέχρι το 10^ο αιώνα. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή. Ανάτυπο εκ του ΣΤ' τόμου της Επιστημονικής Επετηρίδος της Πολυτεχνικής Σχολής-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 293-304 και Χουρμουζιάδη Χ. Γ. Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κώδικας 1996. Το παλιό όνομα του χωριού Δουπιάκοι ή Ντουπιάκοι και το νέο Δισπηλιό συνδέονται με την πιθανή ύπαρξη σπηλιών.

2. Βλ. Μακρή, Χ. *Η Καστοριά (Συνοπτική Ιστορία της πόλης)*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Κυριακίδη, σ. 27. Η περιοχή Β.Δ. της Καστοριάς ονομάζεται και σήμερα Κορέστεια-(Κ)ορέστεια.

Κατά την Τουρκοκρατία, η περιοχή της Καστοριάς αναδείχθηκε σε κέντρο Ελληνισμού, διατηρώντας αλώβητη την εθνική συνείδηση, την ορθόδοξη πίστη και το λαϊκό πολιτισμό (γλώσσα, ήθη, έθιμα). Σε αυτή τη δύσκολη περίοδο, ο ρόλος της Εκκλησίας υπήρξε σημαντικός για τη διατήρηση του εθνικού στοιχείου. Η έντονη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα βοήθησε την άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών. Η ανάπτυξη αυτή επέτρεψε την ηθική και υλική στήριξη των προεπαναστατικών κινήματων που οδήγησαν στην Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Η περιφέρεια της Καστοριάς αποτέλεσε τον πυρήνα της προετοιμασίας και δράσης του ένοπλου Μακεδονικού Αγώνα. Στην περιοχή οργανώνεται η αντίσταση κατά των Βουλγάρων και αναδεικνύονται σημαντικές ιστορικές μορφές, όπως ο Παύλος Μελάς, ο Γερμανός Καραβαγγέλης και ο Ίωνας Δραγούμης μέχρι την απελευθέρωσή της το Νοέμβριο του 1912.

Κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913), του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918) και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1945), η συμμετοχή των κατοίκων στον αγώνα κατά των Ιταλών, Σλάβων και Γερμανών κατακτητών υπήρξε σημαντική. Η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) σφράγισε την Καστοριά με ανεξίτηλες μνήμες, αφού ο Γράμμος και το Βίτσι αποτέλεσαν το θέατρο μακρών και σκληρών ένοπλων επιχειρήσεων.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στην περιοχή της Καστοριάς, όπου σώζονται 80 βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί, ενώ παράλληλα άνθισε και η αγιογραφία. Οι 26 βυζαντινοί ναοί προσφέρουν 3.000 τετραγωνικά μέτρα τοιχογραφιών. Χαρακτηριστικό της «Μακεδονικής Σχολής» της αγιογραφίας είναι η υπερβατική διάσταση των προσώπων ιδιαίτερα των φορητών εικόνων (μέσω του φωτισμού των σαρκωμάτων) και η απουσία φυσικότητας και γεωμετρικής προοπτικής.

Τα αρχοντικά της Καστοριάς είναι κτίσματα του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα και παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον ως προς την τοιχοδομία, την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική τους. Επιβλητικά και μεγαλόπρεπα, χαρακτηριστικά δείγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής των νεότερων χρόνων, κτίστηκαν την εποχή που η περιοχή γνώριζε μεγάλη οικονομική άνθηση λόγω της έντονης εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας των Καστοριανών γουναράδων στις αγορές της Ελλάδας και του εξωτερικού. Το Λαογραφικό Μουσείο της Καστοριάς στεγάζεται στο αρχοντικό Νεράντζη Αϊβάζη στον παραδοσιακό οικισμό Ντολτσό (μεσαιωνική πλατεία) και το Μουσείο Ενδυματολογίας στο αρχοντικό των Αδερφών Εμμανουήλ.

Οι κάτοικοι του νομού έχουν διατηρήσει αναλλοίωτα παλαιά έθιμα, τα οποία αναβιώνουν με τη βοήθεια των τοπικών αρχών και πολιτιστικών συλλό-

γων. Χαρακτηριστικότερες εκδηλώσεις είναι το Καστοριανό καρναβάλι (*Ραγκουτσάρια*, 6-8 Ιανουαρίου), οι *μπουμπούνες* (αποκριάτικες φωτιές με γλέντια και χορούς την τελευταία Κυριακή της αποκριάς), η *πατερίτσα* (μεγάλη παρέλαση μεταμφιεσμένων μπουλουκιών), ο *Χάσκαρης* (αποκριάτικο έθιμο με την αιώρηση ενός αυγού), η *γιορτή του Προφήτη Ηλία* (προστάτη των γουναράδων), τα *κόλιαντα* (παραδοσιακά κάλαντα).

Από τη μουσική παράδοση της περιοχής αξίζει κανείς να αναφερθεί στα «προβοδήματα», τα τραγούδια δηλαδή της ξενιτιάς, τα οποία αποτυπώνουν τις πίκρες και τους καημούς των Καστοριανών γουναράδων αλλά και άλλων επαγγελματιών, που αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους σε αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό και τη «Ρουσούλαινα», ένα χαρούμενο παραδοσιακό τραγούδι που χορεύεται ακόμα στην Καστοριά, ιστορώντας τον έρωτα μίας νέας για το γιο της Ρουσούλαινας, ειδύλλιο που είχε ευτυχές τέλος. Τα γλέντια των Καστοριανών συνοδεύονται από μπάντες με χάλκινα όργανα, σύμφωνα με την ευρύτερη βαλκανική παράδοση, με τσιγγάνους, τις περισσότερες φορές, αυτοδίδακτους οργανοπαίχτες.

Μια μεγάλη υπαίθρια εκδήλωση στις όχθες του Αλιάκμονα, στο Νεστόριο, το καθιερωμένο ήδη *River Party*, συγκεντρώνει πλήθος επισκεπτών και είναι χαρακτηριστικό ότι λειτουργεί πλέον, όπως διαπίστωσα από επιτόπια έρευνα, και ως τοπωνύμιο ακόμα και στο στόμα των γεροντότερων κατοίκων του Νεστορίου.

Βασικά γεωργικά προϊόντα του νομού είναι τα δημητριακά, τα φασόλια, τα μήλα και τα κηπευτικά. Η κτηνοτροφία, παρά τη μείωση του αριθμού των αιγοπροβάτων, έχει σημειώσει ανάπτυξη (κρέας, μαλλί, δέρματα και γαλακτοκομικά προϊόντα). Η δασική οικονομία αναπτύσσεται με δασοτεχνικά έργα υποδομής και τη σημαντική αύξηση της παραγωγής ξυλείας.

Η γουνοποιία αποτελεί ακόμα –και παρά τη διαφαινόμενη κρίση του κλάδου– τη σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα της περιοχής. Η τέχνη αναπτύχθηκε ήδη από το Βυζάντιο και η Καστοριά εξελίχθηκε σε κέντρο παγκόσμιου ενδιαφέροντος στο χώρο της επεξεργασίας αλλά και του εμπορίου γούνας. Η ακμή του κλάδου είχε ως αποτέλεσμα την έντονη οικονομική και εμπορική δραστηριοποίηση των Καστοριανών εκτός των ορίων της πατρίδας τους ήδη από τον 19^ο αιώνα και τη δημιουργία δυναμικών παροικιών στην Ευρώπη και αλλού.

Οι Καστοριανοί έχουν παράδοση πεντακοσίων (500) τουλάχιστον χρόνων στην επεξεργασία της γούνας³. Παλαιότερα ασχολούντο κυρίως με τη

3. Για τη γουνοποιία στην Καστοριά βλ. Μπαλλή, Θ. *Οικονομική και κοινωνική διεύρυνσις των επιχειρήσεων της γουνοποιίας*, εκδ. Ζεμπίνη 1973 (διδ. διατριβή), του ιδίου «Καστοριανοί

συρραφή κομματιών, των χορδάδων, των υπολειμμάτων δηλαδή της βιομηχανικής επεξεργασίας της Ευρώπης. Περιοδεύοντες αντιπρόσωποι γουνοποιών της Καστοριάς επέλεγαν χορδάδες και εφοδίαζαν τα εργαστήρια της πόλης. Στα γουνοποιεία της Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής απασχολήθηκαν κατά το παρελθόν 4.000 Καστοριανοί, ιδιαίτερα στο Παρίσι, το Λονδίνο και τις Η.Π.Α. Άλλωστε, επιδόθηκαν με επιτυχία στο διεθνές εμπόριο: οι παροικίες της Νέας Υόρκης (Ομόνοια) και του Παρισιού (Κέλετρον) μαρτυρούν την έντονη παρουσία των Καστοριανών. Σήμερα πραγματοποιείται ετήσια διεθνής έκθεση γούνας σε εκθεσιακό κέντρο στην περιοχή Χλόη Καστοριάς.

Η λίμνη Ορεστίδα (ή Ορεστιάδα) της Καστοριάς θεωρείται μορφολογικά η ωραιότερη λίμνη της Ελλάδας και έχει ανακηρυχθεί «Μνημείο Φυσικού Κάλους». Βρίσκεται σε υψόμετρο 620 μ., έχει περίμετρο 31 χλμ., μέγιστο βάθος 8 μ. και η συνολική της έκταση αγγίζει τα 28,6 τ.χλμ. Περιβάλλεται από τους ορεινούς όγκους της Βόρειας Πίνδου, του Βέρνου, του Τρικαλαρίου και των βόρειων παρυφών του Άσκιου (Σινιάτσικου). Το σχήμα της θυμίζει πέταλο που περιβάλλει μια στενή χερσόνησο, πάνω στην οποία είναι χτισμένη η πόλη της Καστοριάς. Η φυσική της λεκάνη περικλείεται από βουνά εξαιρετικής γεωμορφολογίας και αποτελεί μοναδικό υδροβιότοπο για ψάρια (γριβάδια, πεταλούδες, τσιρόνια, τούρνες, πρικιά, κέφαλοι) και πουλιά (πελεκάνοι, πάπιες, γλάροι, πελαργοί, αλκυόνες, νυχτοκόρακες, κορμοράνοι, χρυσαετοί, θαλασσαετοί). Τα καστοριανά «καράβια», οι βάρκες της λίμνης, συμπληρώνουν το τοπίο⁴.

Ο ορεινός όγκος του Γράμμου –υψηλότερη κορυφή στα 2.520 μ.– με τις πηγές του Σαραντάπορου και του Αλιάκμονα, του μεγαλύτερου σε μήκος ποταμού της Ελλάδας (297 χλμ.), αποτελεί ένα από τα παρθένα δασικά συμπλέγματα της Ελλάδας. Περιοχή αραιοκατοικημένη με εξαιρετική γεωμορφολογία, σπάνια χλωρίδα (δρύ, καστανιά, πεύκη, οξιά, ελάτη) και πανίδα (καφετιά αρκούδα, αγριογούρουνο, ζαρκάδι, λύκο) και πλούσια σε υδάτινους πόρους.

Το όρος Βίτσι σε απόσταση 22 χλμ. από την πόλη της Καστοριάς (στο δρόμο Καστοριάς-Φλώρινας στα βόρεια του χωριού Πολυκέρασος), διατηρεί την άγρια ομορφιά του και παραμένει ανεπηρέαστο από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Το όρος Βόϊο(ν) (υψηλότερη κορυφή 2.574 μ.) ανήκει στην ορο-

γουναράδες. Ιστορικά στοιχεία για το εμπόριο και την εξέλιξη της γουνοποιίας», εφημ. *Η Καθημερινή* (αφιέρωμα στην Καστοριά), 3/12/1995 και Πουλιόπουλου, Λ. *Ιστορική εξέλιξη της γουνοποιίας και ο ρόλος της Καστοριάς*, Καστοριά: Καστοριανή Εστία 1994.

4. Βλ. σχετικά Τσολάκη, Π. *Τα καράβια της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1992 και Ρούσκα, Ι. *Το καστοριανό καράβι*, Αθήνα 1997.

σειρά της Πίνδου. Αρχίζει από τον ορεινό όγκο Μπέλα-Βόντα, βορειοανατολικά με τις οροσειρές Γκόρμπες και Γράμμος, ενώ στις πλαγιές του βρίσκονται χτισμένα τα χωριά Επταχώρι και Πεντάλοφος. Η επαρχία Βοΐου υπάγεται διοικητικά στο νομό Κοζάνης και αποτελείται ουσιαστικά από το δήμο Σιάτιστας. Είναι μια ορεινή, καθαρά αγροτική και φτωχή περιοχή, από την οποία αποσπάστηκαν το 1974 τέσσερις κοινότητες (Άγιος Ηλίας, Διαλεχτό, Νόστιμο, Σπήλιος), που προσαρτήθηκαν στο νομό Καστοριάς.

II. Η ετυμολογία των αρχαίων τοπωνυμίων, παλαιότερα τοπωνύμια και οι μετονομασίες τους. Οι σύγχρονες διοικητικές διαιρέσεις

Ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Καστοριάς ταυτίζεται με το χώρο που είναι γνωστός ως Ορεστίδα (Ορεστία, Ορεστιάδα) και οφείλει το όνομά του στα όρη, δηλαδή την ορεινή διαμόρφωση του εδάφους⁵. Κατά την ευρύτερη μυθολογική παράδοση το όνομα οφείλεται στον Ορέστη, το γιο του Αγαμέμνονα, ο οποίος κυνηγημένος από τις Ερινύες, εγκαταστάθηκε στην περιοχή και έχτισε το Άργος Ορεστικό. Από την Ορεστίδα και άλλες περιοχές που σήμερα αποτελούν τη Δυτική Μακεδονία, συγκροτείτο η Άνω Μακεδονία⁶.

Η Καστοριά φαίνεται ότι οφείλει το όνομά της στη λίμνη της. Το όνομα Καστοριά αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Προκόπιο (μέσα του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.) ως ονομασία της λίμνης, η οποία με τη σειρά της φαίνεται πως ονομάστηκε έτσι από τους κάστορες, τα μικρά δηλαδή γουνοφόρα ζώα που ζούσαν σε αυτήν⁷. Η ετυμολόγηση του ονόματος από τη λέξη Κάστρο, που αιτιολογείται από την οχύρωση της θέσης της πόλης, δεν φαίνεται ιδιαίτερα ισχυ-

5. Βλ. Δήμιτσα, Μ. *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βοηθήματα* (Μέρος Α' σσ. 152-153, 186-187 και μέρος Β', σσ. 79-93), Αθήνησι 1870 και 1874. Ο Otto Abel και άλλοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι το Άργος από το οποίο ξεκίνησαν οι ιδρυτές των Αιγών, της πρωτεύουσας του μακεδονικού κράτους, είναι το Άργος Ορεστικό, το οποίο βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ Κρεπενής και Αμπελοκήπων και όχι στη σημερινή τοποθεσία. Άλλοι ιστορικοί θεωρούν ότι το αρχαίο Άργος Ορεστικό βρισκόταν δυτικά του Αλιάκμονα, κοντά σε κάποιο παραπόταμό του.

6. Βλ. Κανατσούλη, Δ. *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους αρχαίους χρόνους*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ε.Μ.Σ. και Ι.Μ.Χ.Α. 1958.

7. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* IV, 3, 15-25: «Πόλις δὲ ἦν τις ἐπὶ Θεσσαλίας Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τὸ παλαιὸν γεγεννημένη, προϊόντων δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καὶ οἰκητόρων ἔρημος γεγонуῖα ἐπὶ μακρότατον· λίμνη δὲ τις αὕτη ἐν γειτόνων τυγχάνει οὕσα ἢ Καστορία ὠνόμασται καὶ νῆσος κατὰ μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασι περιβέβληται, μία δὲ τις εἰς αὐτὴν εἴσοδος ἀπὸ τῆς λίμνης ἐν στενωῷ λέλειπται, οὐ πλέον.

ρή. Ωστόσο φαίνεται ότι η πόλη έφερε το όνομα Κάστρο κατά τους μέσους και μεταγενέστερους βυζαντινούς χρόνους, όπως και στην Τουρκοκρατία (17^{ος} και 18^{ος} αι)⁸. Ακόμα, η θέση που έχει διατυπωθεί από κάποιους ότι το όνομα προέρχεται από τον μυθικό ήρωα Κάστορα, αδελφό του Πολυδεύκη, ελέγχεται και αυτή ως αντιεπιστημονική⁹. Τελείως αδικαιολόγητη είναι ή άποψη ότι το όνομα προέρχεται από τη βουλγαρική λέξη *Kostur*, αφού το όνομα προϋπήρχε της καθόδου των Βουλγάρων στα Βαλκάνια¹⁰. Οι Τούρκοι ονόμαζαν την Καστοριά *Kesriye*¹¹.

Η Καστοριά ταυτίζεται από τους περισσότερους μελετητές με το αρχαίο Κέλετρο, πόλη που αναφέρει ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος (59 π.Χ. – 17 μ.Χ.)¹². Η αρχαία πόλη Κέλετρο φαίνεται ότι διατηρήθηκε και κατά τους χρι-

είς πεντεκαιδέκα διήκουσα πόδας, ὄρος τε τῆ νήσῳ ἐπανέστηκεν ὑψηλὸν ἄγαν, ἥμισυ μὲν τῆ λίμνη καλυπτόμενον, τῷ δὲ λειπομένῳ ἐγκείμενον. διὸ δὴ ὁ βασιλεὺς οὗτος (ὁ Ιουστινιανὸς) τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χῶρον ἄτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῶ πρότερον ἄπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῆ νήσῳ ὄχυρωτάτην ἐδείματο καὶ τὸ ὄνομα ὡς τὸ εἰκὸς ἀφῆκε τῆ πόλει». Κατά τον Δημόπουλο κάστορας>κασ- (=κασσίτερος, καλάι)+ωριά (=ωραία): φωτεινή ωραία πόλη. Βλ. Δημόπουλου, Ε. «Κέλετρον-Κήληθρον-Καστοριά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1962, ἔτος 32^{ον}, σσ. 43-44 και Σημαιοφορίδη, Κ. «Καστορία. Ιστορική διερεύνηση του ονόματός της», *Καστορία, Δελτίον Πληροφοριῶν Νομαρχίας Καστοριάς*, τεύχ. 9. Ιούν. 1969.

8. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, VI, I, 1: «Λίμνη τις ἐστὶ ἢ τῆς Καστορίας ἐν ἧ τράχηλος ἀπὸ τῆς χέρσου εἰσέρχεται καὶ περὶ τὸ ἄκρον εὐρύνεται εἰς πετρώδεις βουνούς ἀποτελεωτῶν. Περὶ δὲ τὸν τράχηλον καὶ πύργοι καὶ μεσοπύργια ὠκοδόμηται κάστρου δίκην, διόπερ καὶ Καστορία ὠνόμασται». Ακόμα Κεδρηνός, 49, 67, 80, Εφραίμ στ. 3500, 8729, 9148, 9378, Γ. Παχυμέρης 2, 11, Νικ. Γρηγοράς 28, Ι. Καντακουζηνός 1, 54: «Καστορίας δὲ καὶ τῆς αὐτῆς ὄχυρωτάτης οὔσης διὰ τὸ πανταχόθεν περικλύζεσθαι τῆ λίμνη». Βλ. ἀκόμα Τσαμίση, Π. *Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Αθήναι 1949. Η ονομασία Κάστρο βρίσκεται και στον κώδικα 2753 (σσ. 74 και 114) της Ιεράς Μητρόπολης Καστοριάς. Γενικά για την ονομασία βλ. Σχοινά, Ν. *Οδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας-Ἠπείρου*, φυλλάδιον 1^{ον}, Αθήνα 1886, σ. 118.

9. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Κάστορας, αδελφός του Πολυδεύκη, ἔκτισε την Καστοριά τον 9^ο αιώνα, αφού πήρε χρησμό από το μαντείο των Δελφών (πορεία οκτῶ ημερῶν προς Βορρά σε νησί με μεγάλη λίμνη). Βλ. σχετικά Μπακάλη, Ι. «Το κτίσιμο της Καστοριάς», εφημ. *Ορεστιάς*, ἔτος Ζ', αρ. φύλλου 336, 1953. Ακόμη υποστηρίζεται ότι η Καστοριά πήρε το όνομά της από το ναό του Κάστορα, ο οποίος λατρευόταν από τους Ορέστες, κατοίκους της περιοχής.

10. Gelzer, H. *Von heiligen Bergen und aus Makedonien*, Leipzig 1904, σ. 231. Την άποψη του Gelzer αντέκρουσε ο Άμαντος, Κ. *Byzantinisches Neugriechisches Jahrbuch* 17 (1931-1943) και ο Wasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Abhandlungen der Preussischen Akademie, Berlin 1941.

11. Από τη φράση «gölu Kesir» (=πολλή η λίμνη του).

12. T. Livius I.V. 31, 40: «Inde impetum in Orestidem fecit et oppidum Celetrum est

στιανικούς χρόνους, αλλά καταστράφηκε από επιδρομές βαρβάρων κατά τον 4^ο ή 5^ο αι. μ.Χ.

Η Διοκλητιανούπολη μνημονεύεται από τον Προκόπιο και ταυτίστηκε στο παρελθόν από ορισμένους ερευνητές με το Κέλετρο και την Καστοριά. Από την περιγραφή ωστόσο του Προκοπίου συνάγεται ότι ήταν μια ερειπωμένη, κατά τους χριστιανικούς αιώνες, πόλη, κοντά στην Καστοριά, σε θέση «πεδινή και εύκολη για έφοδο». Από τις πληροφορίες αυτές οι ερευνητές έχουν ταυτίσει την Διοκλητιανούπολη με τα ευρήματα ανασκαφών στο Αρμενοχώρι, τοποθεσία πάνω από το Δισπηλιό προς την κατεύθυνση του Άργους Ορεστικού.

Μια από τις αρχαιότερες πόλεις της περιοχής, έδρα του κοινού των Ορεστών, ήταν το Άργος Ορεστικό. Η γεωγραφική θέση του αρχαίου Άργους Ορεστικού αποτελεί αντικείμενο έρευνας. Άλλοι τοποθετούν την πόλη στα αρχαία ερείπια μεταξύ Κρεπενής και Αμπελοκήπων, άλλοι δυτικά του Αλιάκμονα και άλλη στη θέση Αρμενοχώρι, όπου ανασκάπτεται η Διοκλητιανούπολη. Η μόνη έμμεση τοπογραφική ένδειξη είναι ότι η πόλη βρισκόταν σε κάμπο. Ίσως το αρχαίο Άργος Ορεστικό να ξανακτίστηκε από το Διοκλητιανό και να ονομάστηκε Διοκλητιανούπολη. Το σημερινό Άργος Ορεστικό είναι η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη στο νομό Καστοριάς, η οποία έφερε το τουρκικό όνομα Χρούπι-στα. Η αρχαία Βάττυνα υπήρξε μια ακόμα αρχαία πόλη της περιοχής, της οποίας το όνομα διασώθηκε στην περίφημη επιγραφή (το δόγμα των Βαττυναίων του 2ου μ.Χ.), που βρέθηκε κοντά στο σημερινό Κρανοχώρι. Η γεωγραφική της έκταση περιελάμβανε την κοιλάδα από το Νεστόριο ως την Καστοριά.

Οι σύγχρονοι δήμοι του νομού είναι οι εξής (τα στοιχεία για τους πληθυσμούς από την απογραφή του 2001): Δήμος Αγίας Τριάδας (6117 κάτοικοι), Δήμος Αγίων Αναργύρων (2845 κάτ.), Δήμος Ακριτών (1109 κάτ.), Δήμος Αλιάκμονα (4100 κάτ.), Δήμος Βιτίου (1473 κάτ.), Δήμος Ίωνα Δραγούμη (3457 κάτ.), Δήμος Καστοριάς (16.218 κάτ.), Δήμος Κλεισούρας (576 κάτ.), Δήμος Κορεστίων (1000 κάτ.), Δήμος Μακεδνών (3468 κάτ.), Δήμος Νεστορίου (1782 κάτ.) και Δήμος Ορεστίδος (9918 κάτ.). Ο νομός περιλαμβάνει ακόμα τις κοινότητες: Κοινότητα Αρρένων (623 κάτ.), Κοινότητα Γράμμου (28 κάτ.) και Κοινότητα Καστρακίου (769 κάτ.). Η περιοχή μετά την προσάρτησή

agressus in paene insula situm lacus moenia cingit angustis faucibus unum ex continenti iter est». Η λέξη Κέλετρο προέρχεται είτε από το κήλω (=θέλω, γοητεύω) και σημαίνει η πόλη που θέλγει (κατά το θέλγητρο) είτε από το κήληθρον>κάλαθρον>κέλετρον (=καλάθι ψαρικής). Η λέξη κήληθρον απαντά στον Ησύχιο ως «θέλγητρον» και το Στέφανο Βυζάντιο ως «ὃ τούς ἰχθύας θηρεύειν ἐν τοῖς ποταμοῖς».

της στην Ελλάδα με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), αποτέλεσε την υποδιοίκηση Καστοριάς του νομού Φλώρινας. Το 1927 η υποδιοίκηση μετονομάστηκε σε επαρχία Καστοριάς και το 1941 έγινε νομός με πρωτεύουσα την Καστοριά και μια ομώνυμη επαρχία.

Ακολουθεί πίνακας των σύγχρονων τοπωνυμίων του νομού Καστοριάς, των μετονομασιών δηλαδή των παλαιότερων τοπωνυμίων¹³:

Αγία Άννα (Ροδογόσδη), Άγιος Αντώνιος (Ζέρβαινη), Άγ. Δημήτριος (Λαμπάνιτσα), Αγία Κυριακή, Άγιος Ηλίας, Άγιος Νικόλαος, Ακόντιον (Τέρστικα), Αμμουδάρα (Πισιάκοι), Αμπελόκηποι (Σδράλτση), Αμπελοχώρι, Ανθηρό, Απόσκεπος, Άργος Ορεστικό (Χρούπιστα), Ασπροκλησιά, Ασπρονέρι (Σκραπάρι), Αυγή.

Βασιλειάδα (Ζαγοριτσάνη), Βέλος, Βέργα, Βογατσικό(ν), Βοτάνι (Βιτά-νι), Βράχος (Σκούμτσικον), Βυσσινιά (Βύσανη).

Γάβρος (Γαβρέσιο), Γέρμας (Γέρμα-Λόσνιτσα), Γιαννοχώρι (Γιανοβαί-νη), Γράμμος (Γράμμο(ν)στα).

Δενδροχώρι (Δέμπενη), Διαλεχτό, Διποταμιά (-ιά) (Ρέβανη), Δισπηλιό (Δισπήλιον-Δουπιάκοι).

Επταχώρι (Βουρβουτσικόν).

Ζευγοστάσιο, Ζούζουλη.

Ιεροπηγή (Κωστενέτσι).

Καλοχώρι (Δοβρόλιστα), Καστανόφυτο(ν) (Οσνίτσανη), Κερασώνας, Κεφαλάρι (Σέτομο), Κλεισούρα, Κολοκυνθού (Τίκφενη), Κομνηνάδες (Σιάκι), Κορησός (Γκόρεντσα), Κορομηλιά (Σλίβαινα), Κοτύλη (Κοτέλτσι), Κραγιώνα (Δρανοβαίνη), Κρανοχώρι, Κρούα Νερά, Κυψέλη (Ψέλτσικον), Κωσταράζι.

Λάγγα, Λακκώματα (Σταρίτσανη), Λαχανόκηποι, Λεύκη (Άνω) (Ζουπά-νιστα), Λεύκη (Κάτω) (Ορμάνι), Λιβαδοτόπι, Λιθιά (Κομανίτσοβον).

Μακροχώρι (Κονομπλίτη), Μανιάκοι, Μαρκοχώρι (Μαρκόβιανη), Μαυρόκαμπος (Τσερνολίστα), Μαυροχώρι (Μαύροβον), Μελάς (Κάτω), Μελάνθιο (Ζαμπυρδένη), Μελισσότοπος (Χόλιστα), Μεσόβραχος (Ζέλεγκραδ), Μεσοποταμιά (-ιά) (Τσετιράκη), Μεταμόρφωση, Μηλίτσα (Σλήμιστα), Μονό-πυλον (Πελκάτη).

Νέος Οικισμός, Νεστόριο (Νεστράμιον), Νίκη, Νόστιμο.

13. Βλ. Τσαμίσση, Π. *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949, σσ. 231-232 και Δρανδάκη-Κούνδουρου, *Αρχεία περί της Συστάσεως και Εξελίξεων των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους*, β' τόμος. Αθήναι, Μάρτιος 1940 (Νομός Φλώρινης όπου υπαγόταν και ο σημερινός νομός Καστοριάς, βλ. σσ. 704-718).

Οινόη (Ώσιανη), Ομορφοκλησιιά (Γκάλλιστα), Οξυά (Μπλάτση).

Πεντάβρουσος (Ζελεγκόσδη), Πετροπουλάκι (Έζερετς), Πεύκος (Τούχουλη), Πευκόφυτο(ν) (Βύσαντσον), Ποιμενικό, Πολυάνεμος (Κόρτσιστα), Πολυκάρπη (Λίτσιστα), Πολυκέρασος (Τσερέσνιτσα), Ποριά (Ίζλιμπι), Πτεριά (Παπράσκον).

Σιδηροχώρι (Σίτσεβον), Σπήλαια (Ζούζιλτση), Σπήλιος, Σταυροπόταμος, Στενά.

Τειχιό (Τειχόλιστα), Τρίλοφο, Τσάκωνη.

Φωτεινή.

Χάλαρα (Ποδοβίστα), Χιλιόδενδρον (Ζελήνη), Χιονάτο (Γκέρλιανη), Χρυσή (Σλάτινα).

III. Πληθυσμιακή σύσταση και μετακινήσεις πληθυσμών

Η σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα για τη διαλεκτολογική έρευνα λόγω των εθνικών περιπετειών της περιοχής, των μετακινήσεων και των εγκαταστάσεων πληθυσμών από την Ανατολική Θράκη, τη Νοτιοανατολική Βουλγαρία, τον Πόντο και τη Μ. Ασία. Για το λόγο αυτό ο καθορισμός της γλωσσικής κατάστασης πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων είναι ιδιαίτερα δύσκολος.

Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Βαγιακάκος¹⁴, μερικά από τα σχετικά προβλήματα που προκύπτουν είναι: α) ο καθορισμός περιοχών ακραιφνούς γηγενούς πληθυσμού (φωνητική ιδιώματος)· β) ο καθορισμός περιοχών εγκαταστάσεως ακραιφνούς προσφυγικού πληθυσμού, όπως και ο καθορισμός της περιοχής από την οποία προέρχεται (Πόντος, Μ. Ασία, Ν.Α. Βουλγαρία, Θράκη)· γ) ο καθορισμός περιοχών μεικτού πληθυσμού (γηγενείς και πρόσφυγες)· δ) ο καθορισμός περιοχών πλεονάζοντος πληθυσμού της μιας ή της άλλης κατηγορίας· ε) ο καθορισμός περιοχών μετακινήσεων πληθυσμών λόγω ειδικών συνθηκών (αγροτικές εργασίες κ.λπ.) και στ) ο καθορισμός περιοχών με ξένα γλωσσικά στοιχεία.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, εντόπισα στο διαδίκτυο, ένα δικτυακό τόπο με τίτλο *Mapping migration in Kastoria*. Πρόκειται για ένα πιλοτικό πρόγραμμα που διενεργείται από το *Refugees Studies Centre* του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, το *Centre for Computing and the*

14. Βλ. Βαγιακάκου, Δ. «Το γλωσσικόν υλικόν εκ της Μακεδονίας και Θράκης», *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, σ. 103.

Humanities του King's College του Λονδίνου και το Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (Θεσσαλονίκη) με σκοπό τη δημιουργία μιας τράπεζας πληροφοριών [*Geographical Information System (GIS)*]. Ο δικτυακός αυτός τόπος παρέχει δημογραφικές πληροφορίες για τη μετανάστευση και τις μετακινήσεις πληθυσμών στο νομό Καστοριάς από το 1880 έως σήμερα¹⁵.

Ειδικά στην περίπτωση του νομού Καστοριάς, το σλαβομακεδονικό, το βλάχικο, το ποντιακό και το τσακωνικό στοιχείο (Χιονάτο) πρέπει να μελετηθούν σε σχέση με τον ελληνόφωνο γηγενή πληθυσμό¹⁶. Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα έφθασαν στην Καστοριά οι πρώτες ομάδες Τούρκων πολεμιστών εποίκων. Οι ομάδες αυτές εγκαταστάθηκαν μέσα στην περικτειχισμένη πόλη, αναγκάζοντας τους χριστιανούς να φύγουν νοτιονατολικά έξω από τα τείχη (στη σημερινή περιοχή Ντολτσό)¹⁷. Στην πόλη εκτός από τους Έλληνες και τους Τούρκους ζούσαν και Εβραίοι από διάφορα μέρη της Ευρώπης, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν γύρω από την Ομόνοια, μετά τα ανατολικά τείχη, σε οικοπέδα που αγόρασαν από Έλληνες.

Οι δύσκολες συνθήκες της Τουρκοκρατίας ανάγκασαν πολλούς κατοίκους να μετακινηθούν σε ασφαλέστερες περιοχές, κυρίως στο Μοναστήρι. Αργότερα, πολλοί Καστοριανοί εγκαταστάθηκαν στη Βιέννη, τη Βουδαπέστη, τη Λειψία, το Παρίσι και αλλού¹⁸. Το ρεύμα της μετανάστευσης έγινε εντονότερο μετά τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718), σύμφωνα με τις οποίες διευκολυνόταν η μετακίνηση στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁹. Η Καστοριά ήταν ένας από τους οκτώ καζάδες που

15. Η διεύθυνση στο διαδίκτυο είναι η εξής: <http://www.kcl.ac.uk/humanities/cch/mmk/m/>.

16. Για τη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων στη Μακεδονία βλ. Διβάνη, Λ. *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα πατριδογνωσίας*. 2^η έκδοση. Αθήνα: Καστανιώτης 2001, σσ. 265-343.

17. Βλ. Τσολάκη, Π. *Η οικιστική εξέλιξη της Καστοριάς στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας 1385-1912*, εκδ. Καστοριανή Εστία, σελ. 11 και Τσαμίση, Π. *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, 1949, σσ. 174-175.

18. Για τους επιφανείς Καστοριανούς της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης βλ. Τσαμίση, Π. *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, 1949, σσ. 34-36. Ακόμα βλ. Παπουλίδη, Κ. «Μακεδόνες στο Παρίσι 1895-1912», *Μακεδονικά* 17 (1977), σσ. 181-193 και Βακαλόπουλου, Κ. «Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού Μοναστηρίου στα μέσα του 19^{ου} αι.», *Μακεδονικά* 21 (1981), σσ. 168-200.

19. Βλ. Βακαλόπουλου, Α. *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 420 και του ίδιου, *Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 412-419.

σχημάτιζαν το *σαντζάκι* της Κορυτσάς, ένα από τα τρία *σαντζάκια* που συναποτελούσαν το *πασαλίκι* του Μοναστηρίου²⁰.

Οι στατιστικές για τον πληθυσμό της εποχής δεν είναι αξιόπιστες, αφού οι τουρκικές πηγές παραποιούν τα πραγματικά στοιχεία μειώνοντας τον αριθμό των χριστιανών²¹. Οι κάτοικοι ήταν οργανωμένοι σε σινάφια (*ισνάφια*, επαγγελματικά σωματεία), ενώ πολλές συντεχνίες ήταν οργανωμένες σε γειτονιές (συνοικία ψαράδων, ραφτάδων). Η παραδοσιακή αγορά (το *τσαρσί*) βρισκόταν κατά μήκος της κεντρικής οδού (τη σημερινή οδό Μητροπόλεως) μέχρι την Ομόνοια.

Κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας στην Καστοριά, τη διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων είχαν αναλάβει ιερείς και μοναχοί. Οι ερευνητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στην πόλη λειτούργησε σχολείο πριν από το 1700. Οι Εβραίοι είχαν στην Καστοριά ένα σχολείο και μια μεγάλη Συναγωγή. Από το 1884 έως το 1904 λειτούργησε στην Καστοριά, κάτω από την πίεση της βουλγαρικής προπαγάνδας, βουλγαρικό σχολείο.

Ο ανταγωνισμός αυτός επικεντρώθηκε στην προσπάθεια απόκτησης εθνικής συνείδησης από τους χριστιανούς κατοίκους της Μακεδονίας, ιδιαίτερα τους σλαβόφωνους που κατοικούσαν στην κεντρική ζώνη της Μακεδονίας προς νότο (Καστοριά-Κοζάνη-Γιαννιτσά-Σέρρες) και προς βορρά (Μοναστήρι-Περλεπέ-Στρώμνιτσα-Μελένικο-Νευροκόπι). Ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός πέρασε σε μια ένοπλη φάση το 1903 με την εξέγερση του Ίλιντεν, η οποία καταπνίγηκε από τον τουρκικό στρατό. Η ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα διήρκεσε τέσσερα χρόνια (1904-1908) και τερματίστηκε το καλοκαίρι του 1908 με το κίνημα των Νεοτούρκων.

Η τουρκική κυριαρχία στα Βαλκάνια καταλύθηκε με τους βαλκανικούς πολέμους (1912-1913). Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου δεν μετέβαλε τα σύνορα Ελλάδας-Βουλγαρίας, ενώ η συνοριακή γραμμή Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας αναθεωρήθηκε σε βάρος της Βουλγαρίας. Ωστόσο, σημαντικοί ελληνικοί πληθυσμοί είχαν παραμείνει στα εδάφη της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας και αρκετοί Βούλγαροι στα ελληνικά εδάφη. Το ζήτημα των μειονοτήτων ρυθμίστηκε με τη συμφωνία της εθελουσίας ανταλλαγής πληθυσμών Ελλάδας-Βουλγαρίας που ολοκληρώθηκε το 1929.

Μετά τον Εμφύλιο άρχισε ένα νέο έντονο κύμα μετανάστευσης των κα-

20. Τα άλλα δύο *σαντζάκια* ήταν του Μοναστηρίου και της Αχρίδας.

21. Για στοιχεία σχετικά με τον πληθυσμό της πόλης, βλ. Τσολάκη, Π. Η οικιστική εξέλιξη... σελ. 11 και Βακαλόπουλου, Κ. «Πολιτική, κοινωνική...» *Μακεδονικά* 19, σ. 181.

τοίκων του νομού Καστοριάς προς το εξωτερικό (Γερμανία, Αυστραλία, Η.Π.Α., Καναδάς), όπου αναζήτησαν εργασία αλλά ασχολήθηκαν και με το γουνεμπόριο. Την ίδια χρονική περίοδο ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε πολύ, αφού υπήρξε και ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης και αστυφιλίας, παράγοντας που επηρέασε σημαντικά και τη γλωσσική συμπεριφορά των κατοίκων, αφού πλέον η πίεση της Κοινής της πρωτεύουσας υπήρξε ισχυρότερη.

Σλαβόφωνοι. Η σλαβομακεδονική διάλεκτος μιλιέται κατά μήκος της γραμμής Νεστόριο (Νεστράμ) - Νόστιμο (Νήστιμ). Η γραμμή αυτή περνάει βόρεια του Βογατσικού-Γέρμα-Κωσταραζίου που είναι τα βορειότερα ελληνόφωνα χωριά του νομού Καστοριάς. Όλοι οι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για την ονομασία του σλαβόφωνου πληθυσμού είχαν μία πολιτική βαρύτητα: «σλαβόφωνοι», «βουλγαρόφωνοι», «βουλγαρίζοντες» ήταν οι «ντόπιοι», οι «γηγενείς» που μιλούσαν τα «ντόπικα», τα «ντόπια», τα «βουργάρικα». Σύμφωνα με υπολογισμούς²² (των οποίων ωστόσο δεν μπορεί να ελεγχθεί η ακρίβεια) επρόκειτο για περίπου 260.000 άτομα στις αρχές του αιώνα στο τρίγωνο Βέροιας-Καστοριάς-Έδεσσας, είτε ήταν πατριαρχικοί και ελληνικών φρονημάτων, είτε εξαρχικοί και βουλγαρίζοντες.

Λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών και πολιτικών συγκυριών, επιχειρήθηκε η μόρφωση των σλαβόφωνων της Μακεδονίας που είχε ως αντίκτυπο την προσωρινή συμπίεση του ιδιώματος. Η διαδικασία αυτή έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ελληνοφωνία, παρόλο που οι σλαβόφωνοι της τρίτης ηλικίας, του νομού Καστοριάς, και ιδιαίτερα του Νεστορίου, σήμερα εξακολουθούν να μιλούν το «ντόπιο», σλαβομακεδόνικο ιδίωμα μεταξύ τους αλλά και προς τα παιδιά τους, τη δεύτερη γενιά, δηλαδή. Η τρίτη γενιά, οι σημερινοί νέοι, φαίνεται να είναι αποκλειστικά ελληνόφωνοι, αν και γνωρίζουν στοιχεία του ιδιώματος.

Είναι χαρακτηριστικό ωστόσο για την ελληνική συνείδηση των σλαβόφωνων ότι ο καπετάν Κώττας, σλαβόφωνος Μακεδονομάχος, μιλούσε λίγα ελληνικά και δήλωνε: «Για να πας στη Βουλγαρία, χρειάζεσαι τρεις μέρες, ενώ είμαστε στη Μακεδονία σε μία ώρα», εννοώντας ότι δεν έχουμε καμμία σχέση με τη Βουλγαρία, πατρίδα μας είναι η Ελλάδα, πεθαίνοντας δε στο Μοναστήρι αναφώνησε «Ζήτω η Ελλάδα!».

22. Βλ. Μιχαηλίδη, Ι. και ΚΕΜΟ, «Οι σλαβικές διάλεκτοι της Μακεδονίας» στο *Γλωσσική Ετερότητα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2001. Για τις μειονότητες ως ευκαιριακό μέσο πίεσης βλ. Διβάνη, Λ. *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 130-161.

Το 1907 οργανώθηκε η πρώτη απογραφή πληθυσμού με κάποιες αξιώσεις και ταυτόχρονα η τελευταία πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συνακόλουθη επέκταση της Ελλάδας. Τα σχετικά ερωτήματα περιλάμβαναν θρησκεία και γλώσσα, με διάκριση των κατοίκων σε «εγγραμμάτους» και «αγραμμάτους»: 2.631.952 συνολικός πληθυσμός, 98,68% Ορθόδοξοι, 97,02% ελληνόφωνοι. Από τους αλλόφωνους: 50.975 αλβανόφωνοι, 10.401 βλαχόφωνοι, 6.752 ιταλόφωνοι, 3.867 ομιλητές διαφόρων ευρωπαϊκών γλωσσών, 2.130 τουρκόφωνοι, 823 ομιλητές της τσακωνικής και 3.404 ομιλητές άλλης ή ανεξαρκρίβωτης γλώσσας [sic]. Σε σύνολο επίσης 78.352 ξενόφωνων, οι 60.123 (76,7%) κατατάσσονταν στην κατηγορία των «αγραμμάτων».

Με ενδιαμέσο στάδιο μία απλή καταγραφή των κατοίκων των νέων επαρχιών από τον ελληνικό στρατό το Σεπτέμβριο του 1913, η επόμενη απογραφή πραγματοποιήθηκε το 1920. Τη φορά αυτή τα στοιχεία ήταν αναλυτικότερα και η τεχνική επεξεργασία τους αριότερη, αλλά δεν δημοσιοποιήθηκαν στο σύνολό τους. Με κυβερνητική απόφαση η δημοσίευση των δεδομένων που αφορούσαν τις «Νέες Χώρες» της Βόρειας Ελλάδας και των νησιών του Αιγαίου δεν πραγματοποιήθηκε «χάριν οικονομίας».

Ακολούθησε η απογραφή του 1928, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή με απογραφικά δελτία που περιείχαν ερωτήσεις για το θρήσκευμα, τη μητρική και τη συνήθως ομιλουμένη γλώσσα. Η περίπτωση των σλαβόφωνων Μακεδόνων είναι χαρακτηριστική: η επίσημη απογραφή βρίσκει 81.984 σε όλη την Ελλάδα και η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας καταγράφει την ίδια εποχή 162.506, ενώ άλλες υπηρεσίες ανεβάζουν περισσότερο τους αριθμούς αυτούς.

Η απογραφή του 1951 είναι η τελευταία που περιλαμβάνει τα επίμαχα «εθνικώς ευαίσθητα» ερωτήματα, καταγράφοντας 160.242 ετερόθρησκους και ετερόδοξους (2,1%), από τους οποίους 112.665 μουσουλμάνοι και 334.923 με μητρική άλλη από την ελληνική γλώσσα (4,4%).

Το 1954 μια λεπτομερέστατη απογραφή των οικισμών και των κατοίκων της Βόρειας Ελλάδας διενεργείται από την ΚΥΠ. Τα αποτελέσματα του νομού Καστοριάς: 17.229 σλαβόφωνοι, 1.529 βλαχόφωνοι σε σύνολο 47.260 κατοίκων. Ως «σλαβόφωνοι ρευστής και ξένης συνειδήσεως» θεωρούνται 10.364 κάτοικοι του νομού Καστοριάς²³.

23. Βλ. σχετικά Χουλιαράκη, Μ. *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών 1974-1975, Σταυράκη, Γ. Π. *Απογραφή του πληθυσμού*, Αθήναι 1916, Μιχαηλίδη, Ι. «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές: η περίπτωση των σλαβοφώνων», *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη:

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά, δεν υπάρχει επίσημα κανείς που να έχει άλλη μητρική γλώσσα πλην της ελληνικής. Στις μεταγενέστερες απογραφές (1961, 1971, 1981 και 1991) η γλωσσική διάκριση αγνοήθηκε. Είναι χαρακτηριστικό ωστόσο ότι πατριαρχικές οικογένειες και χωριά που δεν είχαν περάσει τη βουλγαρική εκπαίδευση των εξαρχικών σχολείων δεν υπέστησαν τις επιδράσεις της επίσημης βουλγαρικής.

Όλα αυτά, βέβαια, πρέπει να ιδωθούν μέσα στα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα της συγκεκριμένης περιόδου. Η περιοχή, που παλαιότερα ταλανίσθηκε από τις ελληνο-βουλγαρικές συγκρούσεις, γνώρισε στυγνή βουλγαρική κατοχή (σε συνεργασία με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς) μετά την κατάρρευση του Μετώπου στα 1941 και βίωσε όσο καμιά άλλη περιφέρεια της Ελλάδας τον Εμφύλιο και τις συνέπειές του (1946-1949). Για δεκαετίες, άλλωστε, δεν έπαψαν να την εποφθαλμιούν οι βόρειοι γείτονές της.

Βλαχόφωνοι. Η γλώσσα των βλαχόφωνων Ελλήνων, η αρωμουνική, ανάγεται ιστορικά απευθείας στην ανατολική δημόδη λατινική και δεν αποτελεί διάλεκτο της ρουμανικής. Η αρωμουνική δέχθηκε βαθιά επίδραση σε ολόκληρη τη δομή της από την ελληνική, τη γλώσσα δηλαδή που μιλούσαν κατά κανόνα παράλληλα οι βλαχόφωνοι, που εκλατινίσθηκαν γλωσσικά από τους Ρωμαίους λόγω ειδικών ιστορικών συνθηκών. Η βλάχικη, μία απειλούμενη με εξαφάνιση προφορικής παράδοσης γλώσσα, ανήκει στον ανατολικό κλάδο των νεολατινικών γλωσσών και αντίθετα με τα σλαβομακεδόνικα δεν αποτελεί *continuum* με τις περιοχές όπου ομιλείται επίσημα η ρουμανική (βορείως του Δούναβη)²⁴.

Οι βλαχόφωνοι θεωρούν, σύμφωνα με την ντόπια ιδεολογία, ότι η γλώσσα τους είναι αποκλειστικά προφορική, γεγονός που προασπίζουν και μέσω της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Πολιτιστικών Συλλόγων Βλάχων (Π.Ε.Π.Σ.Β). Αδιαφορούν έτσι για τη διατήρησή της, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η ιδιαίτερη ταυτότητά τους δεν εξαρτάται από την εξαφάνιση του προφορικού τους γλωσσικού μέσου συνεννόησης²⁵. Οι βλαχόφωνοι άλλωστε συμμετείχαν στη

Ελληνική Ιστορική Εταιρεία 1995 και του ιδίου, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική 2003.

24. Για μια περιγραφή ενός ιδιώματος της βλάχικης γλώσσας βλ. Μπέη, Στ. *Le parler aroumain de Metsovo. Description d' une langue en voie de disparition*, Paris V, 2000 (αδημ. διδ. διατρ.).

25. Βλ. Μπέη, Στ. «Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού στην περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων στην Ελλάδα», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Μειονότητες στην Ελλάδα*, 7-

δημιουργία του ελληνικού έθνους και στη διαμόρφωση της ελληνικής συνείδησης του 19^{ου} αιώνα και ουδέποτε διεκδίκησαν την προστασία και διδασκαλία της γλώσσας τους ως μειονοτικής. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες δεν αυτοπροσδιορίζονται ως μειονότητα· παραταύτα, το βλάχικο λατινογενές προφορικό τους ιδίωμα θεωρείται μειονοτική γλώσσα (Βλ. Κέντρο Έρευνας Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ), *Γλωσσική Ετερότητα στην Ελλάδα*, 2001).

Σαφής μνεία Βλάχων στον ελληνικό χώρο, συγκεκριμένα μεταξύ Καστοριάς και Πρέσπας, στο τοπωνύμιο Καλάς Δρυς, περιέχεται στο έργο του Βυζαντινού χρονογράφου Ι. Σκυλίτζη και αποδίδεται στον Γ. Κεδρηνό (976 μ.Χ.). Οι Βλάχοι κάθε άλλο παρά αποτελούσαν μια φυλή ορεσίβιων ποιμένων· ήταν έμποροι, βιοτέχνες και αστοί που δραστηριοποιήθηκαν στη Βαλκανική και την Παρευξείνια ζώνη. Μεταξύ άλλων επιφανών Βλάχων, συγκαταλέγονται εθνικοί ευεργέτες της διασποράς, όπως οι δωρητές του θωρηκτού Αβέρωφ, της Σχολής Ευελπίδων, του Παναθηναϊκού Σταδίου, όπου αναβίωσαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, του Εθνικού Αστεροσκοπείου, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, της Ακαδημίας Αθηνών, της Εθνικής Τράπεζας: ο Σίμων Σίνας (1810-1876), ο Ευάγγελος Ζάππας (1800-1865) και προοδευτικοί αγωνιστές, όπως ο Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956), ήταν βλάχικης καταγωγής. Σε γενικές γραμμές, το βλάχικο στοιχείο δεν λειτούργησε διχαστικά στον κορμό του ελληνισμού αλλά αποτέλεσε στοιχείο συνένωσης, συσπείρωσης και κοινής πορείας στους εθνικούς αγώνες.

Η ύπαρξη βλάχικου στοιχείου στο νομό Καστοριάς θα μπορούσε να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής²⁶:

- Στην Καστοριά το 1913 είχαν καταγραφεί 50 βλάχικες οικογένειες. Υπήρχαν Μοσχοπολίτες, Κλεισουριώτες, Νεβεστιάνοι (Νυμφαιώτες) και Νικουλτσιάνοι (Νικολιτσιώτες).
- Στο Άργος Ορεστικό (Χρούπιστα) συνυπήρχαν Μοσχοπολίτες, Γραμμουστιάνοι, Πισοδερίτες, Σαμαριναίοι, ενώ διαχειμάζαν και οικογένειες Ντενισκιωτών (Αετομηλιτσιωτών).
- Στην Κλεισούρα (Βλαχοκλεισούρα) υπήρχαν οικογένειες από τα χωριά Μοσχόπολη, Γράμμουστα, Νικολίτσα, Βλάστη, Αβδέλλα, Σαμαρίνα, Σμίξη, Περιβόλι, Φούρκα, Τσαρίτσανη, Σιάτιστα, Εράτυρα και τα Ζαγοροχώρια (Ελατοχώρι παλ. ονομ. Τσέρνεσι).

9.11.2002, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2004, σσ. 325-334.

26. Οι πιο κάτω πληροφορίες παρασχέθηκαν ευγενικά από το Νικόλαο Δημ. Σιώκη, Κλεισουριώτη ερευνητή-βλαχολόγο, τον οποίο και ευχαριστώ.

- Στο Βογατσικό κατέφυγαν Φουρκιώτες και Μοσχοπολίτες Βλάχοι.
- Στην Ιεροπηγή (Κοστενέτσ', Κοσινέτσ'), χωριό που είχε εγκαταλειφθεί μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εγκαταστάθηκαν το 1957 οικογένειες Φρασαριωτών Βλάχων.
- Στο Νεστόριο (Νεστράμ') κατέφυγαν Μοσχοπολίτες και Λινοτοπίτες, οι οποίοι σταδιακά αφομοιώθηκαν από το σλαβόφωνο πληθυσμό και εγκατέλειψαν τη βλάχικη γλώσσα.
- Στο Δενδροχώρι (Ντάμπενι) σήμερα κατοικούν οικογένειες Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων.
- Στο Σιδηροχώρι (Σεστέοβο) οι βλάχικες οικογένειες του χωριού κατάγονται από το Κεφαλόβρυσο (Μιτσιντέι) Ιωαννίνων.
- Στο Μονόπυλο (Πιλκάτι) σήμερα ζουν οικογένειες Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων.
- Στο Αμπελοχώρι (Μαρκόβενι) κατέφυγε ένα κύμα Σαμαριναίων.
- Στην Κορησό (Γκόρεντσι), Βασιλειάδα (Ζαγκορίτσανη), Πεντάβρυσο (Ζελεγκόστη) και Καλοχώρι (Ντομπρολίστα) καταγράφονται ορισμένες βλάχικες οικογένειες στα 1905.
- Στο Γράμμο (Γράμμουστα) οι κάτοικοι μετά την καταστροφή από ληστροικά στίφη Τουρκαλβανών κατέφυγαν στη Βλάστη Κοζάνης, τη Δροσοπηγή και το Φλάμπουρο Φλώρινας, το Άργος Ορεστικό και την Κλεισούρα Καστοριάς, τα Μεγάλα Λιβάδια Πάϊκου Κιλκίς, τις Σέρρες, τη Δράμα και πολλές περιοχές της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (π. Γ.Δ.Μ.) και της Βουλγαρίας.

Στους εγκατελειμμένους και κατεστραμμένους οικισμούς ανήκουν οι πιο κάτω οικισμοί:

- Ο Γράμμος, οικισμός δίπλα στο χωριό Άνω Κρασιώνας, δημιουργήθηκε το β' μισό του 18^{ου} αιώνα από Γραμμουσιάνους πρόσφυγες αλλά σήμερα δεν υπάρχει.
- Το Λιβάδι, περιφερειακός οικισμός της Γράμμουστας.
- Το Λινοτόπι, οι κάτοικοι του οποίου κατέφυγαν μετά την καταστροφή από τους Τουρκαλβανούς στη Βλάστη, την Εράτυρα και τα Νάματα Κοζάνης, την Καστοριά, τη Σαμαρίνα Γρεβενών, τους Χιονιάδες και το Γοργοπόταμο Ιωαννίνων, την Κορυτσά Αλβανίας, το Νεστόριο και την Κλεισούρα Καστοριάς αλλά και διάφορες περιοχές της π. Γ.Δ.Μ.
- Το Πισκοχώρι, περιφερειακός οικισμός της Γράμμουστας.
- Το Βετέρνικο (Βετεάρνικ'), οι κάτοικοι του οποίου κατέφυγαν στο Μοναστήρι και τη Ρέσνα της π. Γ.Δ.Μ.
- Το χωριό Λάγουρι (Λάγκορ') ιδρύθηκε περίπου στα τέλη του 18^{ου} και

εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Από τον παλιό οικισμό σώζεται μόνο μία εκκλησία αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου.

- Ο Άγιος Ζαχαρίας (Ζαγκάρ'), όπου σώζεται μόνο το καθολικό της ομώνυμης μονής.

Πρόσφυγες. Η εγκατάσταση των κατοίκων του Πόντου στον ελλαδικό χώρο άρχισε περί τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αι., όταν η κατάσταση άρχισε να γίνεται έκρυθμη και να εξαπολύονται επιθέσεις κατά των μειονοτήτων του οθωμανικού κράτους, Αρμενίων, Ελλήνων και Εβραίων. Ο μεγάλος όγκος των Ποντίων εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αι. Από τα 1.221.849 άτομα που υπολογίζονται οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών, ένας αριθμός που οι εκτιμήσεις τον ανεβάζουν στις 300.000-400.000 άτομα, ήταν ποντιακής καταγωγής. Οι άνθρωποι αυτοί εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Μεταξύ των ποντιακής καταγωγής προσφύγων υπήρχε και ένας αριθμός, ο οποίος δεν χρησιμοποιούσε την ποντιακή διάλεκτο είτε λόγω της απαγόρευσης που είχαν επιβάλει οι Τούρκοι στη χρήση της ελληνικής γλώσσας σε κάποιες περιοχές, είτε λόγω της καταγωγής τους από περιοχές του Πόντου οι οποίες δέχθηκαν από νωρίς την επίδραση της νεοελληνικής γλώσσας (δυτικές περιοχές του Πόντου).

Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, οι ποντιακής καταγωγής πρόσφυγες επικοινωνούσαν αποκλειστικά στη διάλεκτό τους. Με την πάροδο όμως του χρόνου, η ανάγκη επικοινωνίας με την ελληνική διοίκηση και τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής όπου εγκαταστάθηκαν συνετέλεσε ώστε οι περισσότεροι, ιδίως οι νεότεροι, να μάθουν την κοινή νεοελληνική. Άλλωστε, το σχολείο, τα Μ.Μ.Ε., η αστυφιλία καθώς και ο θάνατος των Ποντίων της πρώτης γενιάς, επέφεραν τη σταδιακή συρρίκνωση της διαλέκτου.

Χωριά του νομού Καστοριάς όπου οι κάτοικοι, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (2001), μιλούν κατά πλειοψηφία την ποντιακή διάλεκτο είναι τα εξής: Αυγή (204 κάτ.), Διποταμιά (610 κάτ.), Καλοχώρι (458 κάτ.), Κομνηνάδες (151 κάτ.), Κορομηλιά (349 κάτ.), Αγ. Κυριακή (346 κάτ.), Λιθιά (388 κάτ.), Μελάνθιο (308 κάτ.), Μεσοποταμιά (2.506 κάτ.), Οινόη (583 κάτ.), Πεντάβρουσος (721 κάτ.), Πτελιά (396 κάτ.), Φωτεινή (194 κάτ.).

Με την ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή εγκαταστάθηκαν στην Καστοριά συνολικά 8.370 πρόσφυγες (βλ. σημ. 36). Ενδεικτικά και σύμφωνα με τις πληροφορίες του Πελαγίδη και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, π.χ. στον Άγιο Αντώνιο Καστοριάς

(πρώην Ζέρβαινη), μουσουλμανικό χωριό, το 1913 κατοικούσαν 492 άτομα, ενώ το 1920 ζούσαν 99 οικογένειες (537 άτομα). Το 1923 αναχώρησαν για την Τουρκία 55 οικογένειες ως ανταλλάξιμες (500 άτομα), οι οποίες αντικαταστάθηκαν με 50 οικογένειες: 2 μικρασιατικές και 48 ποντιακές.

Στη Βασιλειάδα (Ζαγοριτσάνη) με την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών εγκαταστάθηκαν 33 ποντιακές οικογένειες (112 άτομα), ενώ το 1928 απογράφονται 735 άτομα από τα οποία οι 72 πρόσφυγες. Στην Κορησό (Γκόρεντσα) το 1923 καταμετρώνται ως ανταλλάξιμες 75 μουσουλμανικές οικογένειες (650 άτομα). Το 1926 έχουν πάρει τη θέση τους 87 προσφυγικές οικογένειες: 67 μικρασιατικές, 15 ποντιακές, 5 θρακιώτικες. Το 1928 οι πρόσφυγες είναι 88 οικογένειες (358 άτομα).

IV. Από τον Μακεδονικό Αγώνα στον Εμφύλιο. Η σύγχρονη ιστορία της περιοχής

Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων που συντελείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η εμφανής υποστήριξή τους από τη Ρωσία, έφερε τη Βουλγαρία σε αντιπαράθεση με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τους Έλληνες, οι οποίοι κυριαρχούσαν πλήρως στη Βαλκανική οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά. Το 1870 ιδρύεται η βουλγαρική εξουσία και το 1878 το βουλγαρικό κράτος. Οι επιδιώξεις τους περιελάμβαναν μια μεγάλη Βουλγαρία (σημερινή Βουλγαρία, Μακεδονία, Θράκη) και είχαν ως συνέπεια την αρχή ενός ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού για επικράτηση στη Μακεδονία.

Μετά τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, οι ελληνικές περιοχές που έμειναν εκτός συνόρων ακολούθησαν τη δική τους τύχη. Το βουλγαρικό σχίσμα, με τη δημιουργία της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) προκάλεσε σοβαρή αναστάτωση στη Μακεδονία²⁷. Οι συνθήκες ζωής για τον ελληνισμό της Μακεδονίας υπήρξαν ιδιαίτερα δύσκολες μετά το 1870. Ολόκληρα χωριά αναγκάστηκαν να προσχωρήσουν στην Εξαρχία με τρομοκρατικές μεθόδους.

Στη δεκαετία 1880-1890 οι σχέσεις Ελλήνων-Βουλγάρων-Τούρκων είχαν φτάσει στο χειρότερο σημείο, κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε μετά την Κρητική επανάσταση (1896) και τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897). Κατά την περίοδο αυτή και μέχρι την έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα, οι Τούρκοι, χρηματιζόμενοι από τη βουλγαρική προπαγάνδα, υποστήριζαν τους Βουλγάρους,

27. Βλ. μεταξύ άλλων Βακαλόπουλου, Κ. *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη*: Εκδ. Κυριακίδη 1991.

οι οποίοι, διατρέχοντας την περιοχή από χωριό σε χωριό, ανάγκαζαν τους Έλληνες να γραφτούν στο βουλγαρικό κομιτάτο²⁸.

Στην αρχή τα ένοπλα βουλγαρικά σώματα εμφανίστηκαν ως προστάτες των χριστιανών, στρεφόμενοι εναντίον των Τούρκων χωροφυλάκων και όσων εξέφραζαν την τουρκική κυριαρχία και γι' αυτό δεν ενόχλησαν τους Έλληνες. Το σύνθημα της αυτονόμησης της Μακεδονίας παρέσυρε τους ελληνικούς πληθυσμούς σε πρόσκαιρη συνεργασία. Αργότερα οι σχέσεις συνεργασίας ανατράπηκαν και Έλληνες και Βούλγαροι βρέθηκαν αντιμέτωποι. Ωστόσο, παρά τις σκληρές βουλγαρικές προσπάθειες, κυρίως για την προσέλκυση του σλαβόφωνου στοιχείου, μεγάλες μάζες του πληθυσμού αυτού παρέμειναν στο Πατριαρχείο και διατήρησαν την ελληνική συνείδηση. Πρόκειται για τους «γραικομάνους», όπως τους αποκαλούσαν οι Βούλγαροι.

Η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στη Δυτική Μακεδονία ήταν φανερή. Ειδικά στην Καστοριά, το ελληνικό στοιχείο είχε πλήρη κυριαρχία· γι' αυτό πολλοί κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής έρχονταν εδώ για να κατοικήσουν με ασφάλεια και να στείλουν τα παιδιά τους στα ελληνικά σχολεία. Ηγετικές μορφές της εποχής ο Αναστάσιος Πηχιών (δάσκαλος και δημιουργός της μυστικής επαναστατικής εταιρείας της Δυτικής Μακεδονίας)²⁹ και πολλοί επιφανείς Καστοριανοί, Κλεισουριώτες και Βογατσιώτες συνεργάτες του. Η τοποθέτηση του Γερμανού Καραβαγγέλη³⁰ στη θέση του μητροπολίτη Καστοριάς (1900) και του Ίωνα Δραγούμη³¹ στο προξενείο του Μοναστηρίου (1902) υπήρξαν δύο ενέργειες αποφασιστικής σημασίας, αφού η παρουσία των δύο ανδρών ενίσχυσε το φρόνημα των κατοίκων και λειτούργησε οργανωτικά κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.

Μετά την αποτυχημένη επανάσταση του Ίλιντεν (1903) οι Βούλγαροι εξακολούθησαν να στρέφονται κατά του ελληνικού στοιχείου με πρωτοφανή αγριότητα. Ανάμεσα στα χωριά που καταστράφηκαν ήταν και ο Απόσκεπος, ο Βέργας, η Κλεισούρα, η Βασιλειάδα, η Κρυσταλλοπηγή, ο Σταυροπόταμος

28. Βλ. Βακαλόπουλου, Α. *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας 1990, σ. 328.

29. Βλ. Πηχιώνος Κ., *Η προσφορά της πόλεως Καστοριάς εις τον Μακεδονικόν Αγώνα*, Καστοριά: εκδ. Αφοί Δούκη 1959, σ. 47 κ.ε.

30. Ο Γερμανός Καραβαγγέλης (1866-1935) υπήρξε η ψυχή του Μακεδονικού Αγώνα.

31. Ο Ίων Δραγούμης (1878-1920) καταγόταν από το Βογατσικό. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910), διπλωμάτης πολιτικός και πρωτοπόρος του Μακεδονικού Αγώνα.

κ.λπ. Ο θάνατος του Παύλου Μελά³² αφύπνισε τον Ελληνισμό. Σύντομα άρχισαν να καταφθάνουν στη Δυτική Μακεδονία τα πρώτα αντάρτικα σώματα του καπετάν Κώτα³³, του Νταλίπη³⁴ και άλλων. Τα σώματα αυτά ενίσχυσαν πολλοί Μανιάτες ως εθελοντές, όπως ο καπετάν Γέρμας (=Νικόλαος Τσοτάκος) και ο Λεωνίδας Πετροπουλάκης³⁵, αλλά και Κρητικοί.

Η Καστοριά απελευθερώθηκε από τον τουρκικό ζυγό στις 11 Νοεμβρίου 1912, ημέρα της εορτής του Αγίου Μηνά, πολιούχου της πόλης, μία ημέρα μετά την απελευθέρωση της Φλώρινας (10.11.1912). Ενσωματωμένη στο ελληνικό κράτος η Καστοριά έζησε την περιπέτεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, μετά τη συνθήκη της Λωζάνης, η πόλη και ο νομός δέχθηκαν μεγάλο αριθμό προσφύγων³⁶.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η πόλη αναπτύχθηκε χάρη στη βιοτεχνία και το εμπόριο των γουναρικών. Στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Καστοριά δέχτηκε βομβαρδισμούς ιταλικών αεροπλάνων, ενώ την περίοδο της γερμανικής Κατοχής (1941-44) πολλοί Καστοριανοί φυλακίστηκαν και εκτελέστηκαν από Ιταλούς και Βούλγαρους, οι οποίοι ήταν συνεργάτες τους και είχαν στη δικαιοδοσία τους την Καστοριά.

Μετά την Κατοχή η πόλη και η ευρύτερη περιοχή βρέθηκαν στο κέντρο

32. Ο Παύλος Μελάς (1870-1904) υπήρξε πρωτεργάτης και πρωτομάρτυρας του Μακεδονικού Αγώνα. Για το θάνατό του βλ. Καραβαγγέλη, Γ. *Ο Μακεδονικός Αγών* (απομνημονεύματα), Επιμέλεια: Β. Λαούρδα, Ι.Μ.Χ.Α. (1959). Στο νομό Φλώρινας υπάρχει χωριό Μελάς στη μνήμη του.

33. Ο Καπετάν Κώτας γεννήθηκε στο χωριό Ρούλια της περιοχής των Κορεστίων και ήταν σλαβόφωνος. Προσχώρησε στην Ι.Μ.Ρ.Ο. [Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση], αλλά αργότερα συγκρότησε αντάρτικη ομάδα και συγκρούστηκε μαζί της. Συνεργάστηκε με το Γερμανό Καραβαγγέλη και απαγχονίστηκε το 1905. Το χωριό του μετονομάστηκε σε Κώτας (Φλώρινα) μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας.

34. Ο Δημήτριος Νταλίπης καταγόταν από το Γαύρο Καστοριάς. Αρχικά ακολούθησε τους Βούλγαρους αλλά αργότερα στράφηκε και αυτός (όπως και ο Καπετάν Κώτας) εναντίον τους και σκοτώθηκε σε ενέδρα στις Πρέσπες (1906).

35. Ο Ν. Τσοτάκος (1874, Γέρμα Λακωνίας-1907) και ο Λ. Πετροπουλάκης (1880-1906) ήταν μερικοί μόνο από τους εθελοντές Μανιάτες που έπεσαν στον Μακεδονικό Αγώνα. Στη μνήμη τους μετονομάστηκαν δύο χωριά του νομού Καστοριάς: Λόσνιτσα (σημερινό Γέρμα) και Έξερετς (σημερινό Πετροπουλάκι). Για τη συμμετοχή των Μανιατών στον Μακεδονικό Αγώνα βλ. Βαγιακάκος, Δ. *Η συμβολή της Μάνης εις τον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908*, Αθήναι 1986 [Ανάτυπον εκ του 8^{ου} τόμου των *Λακωνικών Σπουδών*].

36. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Howland, Ch. P. *L' établissement des réfugiés grecs*, Genève (έκδοση της Κοινωνίας των Εθνών) 1926, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών*

των πολεμικών συρράξεων του Εμφυλίου Πολέμου. Ο Γράμμος και το Βίτσι υπήρξαν το θέατρο των κύριων επιχειρήσεων³⁷. Οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία είχαν ιδιαίτερα κακές σχέσεις με το ελληνικό κράτος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Οι «Σλαβομακεδόνες» και οι συμπαγείς προσφυγικοί πληθυσμοί προερχόμενοι κυρίως από τις περιοχές του Πόντου βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη (ιδιαίτερα στο Βίτσι, δυτικά της Φλώρινας και βορειοδυτικά της Καστοριάς). Οι 11.000 πρόσφυγες και εκτοπισμένοι του νομού Καστοριάς είχαν εγκατασταθεί γύρω από την Καστοριά, το Άργος Ορεστικό και το Νεστόριο.

Είναι κοινά αποδεκτή η θέση ότι η Ελλάδα απέκτησε τη σημερινή της μορφή στους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, αν η σημασία ενός πολέμου κρίνεται από το μέγεθος των απωλειών και των καταστροφών τότε ο Ελληνικός Εμφύλιος δεν συγκρίνεται με κανέναν από τους πολέμους που γνώρισε η Ελλάδα. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Καστοριάς, η οποία υπήρξε το κέντρο των συρράξεων, η εμπειρία του Εμφυλίου αποτέλεσε ένα έντονο τραυματικό βίωμα για τους κατοίκους.

Το Μακεδονικό ζήτημα αναζωπυρώθηκε και πάλι το 1944 όταν ο Τίτο προχώρησε στην ίδρυση της λεγόμενης «Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» αποσκοπώντας στη δημιουργία μιας μακεδονικής εθνότητας. Η

Μακεδονίας μετά τις νέες ονομασίες, Θεσσαλονίκη (έκδοση Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας) 1928, Πάλλη, Α. Α. *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, *Στατιστικά της Μικτής Επιτροπής επί της μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας* και Πελαγίδη, Σ. *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923-1930*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυριακίδη 1994. Για τις εγκαταστάσεις των Ποντίων ιδιαίτερα, βλ. Λαυρεντίδη, Ισ. «Η εν Ελλάδι εγκατάσταση των εκ Πόντου Ελλήνων. Α΄. Νομός Σερρών», *Αρχείον Πόντου* 29 (1969), σσ. 341-382 και του ιδίου «Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα», *Αρχείον Πόντου* 31 (1971/2), σσ. 395-515 [Η βιβλιογραφία από τον Βαγιακάκο 1977].

37. Για τον Εμφύλιο στην περιοχή της Καστοριάς βλ. Μαργαρίτη, Γ. *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, 2 τόμοι, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2001, σσ. 176, 278, 307, 475 (α΄ τόμος) και σσ. 22, 43, 103-105, 111, 114, 117-124, 126, 127, 129, 133, 215, 508, 595 (β΄ τόμος). Ακόμα βλ. Μιχαηλίδη, Ι. «Μοναρχοφασίστες και σλαβομακεδόνες αγωνιστές: Ιδεολογικές και άλλες βεντέτες στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου», στο συλλογικό τόμο Νικολακόπουλος, Η., Ρήγος Α. & Ψαλλίδας, Γ. (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο 2002, σσ. 222-232 και στον ίδιο τόμο, Γούναρη Β. «Εαμοβούλγαροι και Μακεδονομάχοι: Ιδεολογικές και άλλες βεντέτες στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου», *ό.π.*, σσ. 233-245. Βλ. ακόμα Αλβανού, Ρ. «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και Πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του '40 σε δυο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα Ιστορικά* 33 (Δεκ. 2000), σσ. 289-318.

προσπάθεια αυτή περιελάμβανε τη δημιουργία εθνικής γλώσσας με τον τονισμό των ιδιαιτεροτήτων του τοπικού ιδιώματος σε σχέση με τη βουλγαρική γλώσσα, την εισαγωγή νέων, μη βουλγαρικών λέξεων και την προσπάθεια αναγνώρισης μακεδονικής μειονότητας σε Ελλάδα, Αλβανία και Βουλγαρία.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας το 1990 αναζωπύρωσε το Μακεδονικό ζήτημα και το διεθνές ενδιαφέρον στράφηκε στην περιοχή των Σκοπίων, όπου το 1991, ύστερα από δημοψήφισμα, ανακηρύσσεται ανεξάρτητο κράτος με το όνομα Μακεδονία. Σχετικά με τη σχέση της νεοσλαβικής των Σκοπίων με την ελληνική ο Μπαμπινιώτης παρατηρεί τα εξής³⁸: η ελληνική αποτελεί ένα γλωσσικό υπόστρωμα (*substratum*) λέξεων της καθημερινής ζωής αλλά και διοικητικών, εκκλησιαστικών και πολιτισμικών όρων.

Σύμφωνα με τον Ανδριώτη³⁹, η βόρεια Μακεδονία, από καθαρά ελληνόφωνη χώρα της αρχαιότητας, αφομοιώθηκε, στους αλεξανδρινούς, ρωμαϊκούς και μεσαιωνικούς χρόνους από τους Σλάβους με βραδείς ρυθμούς. Όσοι Έλληνες εκσλαβίστηκαν, πέρασαν από ένα στάδιο διγλωσσίας, κατά το οποίο μιλούσαν την ελληνική και τη σλαβική, το οποίο εξασφάλισε τη διατήρηση της παλιάς τους γλώσσας ως υπόστρωμα της νέας. Η ελληνική του Βυζαντίου, η οποία διέθετε υψηλό γόητρο ως επίσημη γλώσσα του Κράτους και της Εκκλησίας, άσκησε έτσι μεγάλη επίδραση στη γλώσσα των Σλάβων και των Βουλγάρων. Αντίθετα, τα σλάβικα ιδιώματα των Σκοπίων δεν ταυτίζονται με τη Μακεδονική, τη γλώσσα δηλαδή των Ελλήνων της Μακεδονίας⁴⁰.

V. Το γλωσσικό υλικό του νομού Καστοριάς στο Αρχείο του ΙΑΝΕ

Τα χειρόγραφα που προέρχονται από το νομό Καστοριάς στο Αρχείο του ΙΑΝΕ είναι τα εξής:

1) ΙΑ 33 ΓΕ, Ανωνύμου, «Λεξιλόγιον Καστοριάς», τετρ. Α' σσ. 149. Β' σσ. 43. Περιέχει εισαγωγή για την ιστορία της Καστοριάς και της τοπικής διαλέ-

38. Βλ. σχετικά Μπαμπινιώτης, Γ. «Εισαγωγή» στο *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*, Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός 1992, σσ. xix-xxiv.

39. Βλ. Ανδριώτη, Ν. *Το Ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσσαλονίκη 1960.

40. Για την ελληνική διάλεκτο των αρχαίων Μακεδόνων και τα σημερινά νεοελληνικά ιδιώματα της Μακεδονίας, βλ. Θαβώρη, Α. Ι. «Η ελληνική διάλεκτος των αρχαίων Μακεδόνων και τα σημερινά νεοελληνικά ιδιώματα της Μακεδονίας», στο Μπαμπινιώτης Γ. (επιμ.) *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, σσ. 195-206.

κτου, λεξιλόγιο (χωρίς παραδείγματα) Α' σσ. 1-149. Φωνητικά Β' σσ. 12-17. Γραμματικά σσ. 17-39, διηγήσεις, άσματα σσ. 40-43.

2) ΙΑ 111, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Ανάλεκτα εκ του υλικού του γλωσσικού ιδιώματος του Βογατσικού της Μακεδονίας» 1916, σσ. 115. Περιέχει γλωσσάριο άνευ παραδειγμάτων.

3) ΙΑ 112 ΓΕ, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Συμβολή εις το μέγα λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης», 1916, σσ. 132. Περιέχονται τα ρηματικά επίθετα σε -τος με στερητικό α- και οι μετοχές που αντιτίθενται σε αυτά όπως ακούγονται στο γλωσσικό ιδίωμα του Βογατσικού με διάφορες παρατηρήσεις.

4) ΙΑ 120, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Διάφοροι φράσεις κατά το γλωσσικόν ιδίωμα Βογατσικού, ούσαι εν χρήσει παροιμιωδώς», 1918, σσ. 13.

5) ΙΑ 121, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Ευχαι ακουόμεναι εν Βογατσικώ», 1913, σσ. 15. Περιέχει σποράδην και λέξεις.

6) ΙΑ 127 ΓΕ, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Συμβολή εις το μέγα ιστορικόν Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης», 1917, σσ. 266. Περιέχει λεξιλόγιο από το Βογατσικό με παραδείγματα πολλαχού σσ. 1-114, 132-266, ονόματα σσ. 120-127, ποικίλο υλικό σσ. 127-132, φωνητικά σσ. 115-117.

7) ΙΑ 169 ΓΕ, Τριαντάφυλλου Γρέζου, «Συλλογή παροιμιών ακουομένων εν Βογατσικώ», 1916, σσ. 40. Περιέχει 77 παροιμίες, μερικές από τις οποίες αντιπαραθέτει με αρχαίες.

8) ΙΑ 537, Νικολάου Ανδριώτη, «Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ της πόλεως Καστοριάς και των πέριξ κωμών», 1933, σσ. 51. Λεξιλόγιο με παραδείγματα.

9) ΙΑ 670 α-β ΓΕ, Σταύρου Μάνεση, «Λεξιλόγιον και δημοτικά άσματα των χωρίων του Γράμμου», 1953, σσ. 57+544. Περιέχει ποικίλο υλικό του νομού Καστοριάς (Πεύκος, Νέα Κοτύλη, Κυψέλη, Χρυσή, Πευκόφυτο, Επταχώρι, Ζούζουλη) και του νομού Ιωαννίνων.

10) ΙΑ 681 α-β ΓΕ Σταύρου Μάνεση, «Γλωσσική και λαογραφική ύλη εκ της περιοχής Βοΐου (Δυτικής Μακεδονίας)», 1953, σσ. 394. Περιέχει υλικό από το νομό Κοζάνης, Γρεβενών και Καστοριάς (Άργος Ορεστικό, Βοτάνι, Αμμουδάρα, Λάγκα). Εισαγωγή και χάρτης περιοχής.

11) ΙΑ 687 α-β ΓΕ Σταύρου Μάνεση, «Γλωσσικόν και λαογραφικόν υλικόν εκ Δυτικής Μακεδονίας (Βοΐου)», 1955, σσ. 584. Περιέχει ποικίλο υλικό από χωριά των νομών Κοζάνης και Γρεβενών και του Βογατσικού Καστοριάς.

12) ΙΑ 688 α-β Αθ. Κωστάκη, «Γλωσσάριον των εκ των χωρίων Βάτικα και Χαβουτσι της Προποντίδος προσφύγων, ομιλούντων το Τσακωνικόν ιδίωμα και εγκατεστημένων εις το χωρίον Χιονάτο Νεστορίου Καστοριάς», 1956, σσ. 358.

13) ΙΑ 748 ΓΕ, Κ. Μάνου, «Λαογραφική μελέτη και γλωσσικά στοιχεία

του ιδιώματος Επταχωρίου Καστοριάς», 1958, σσ. 58. Περιέχει ποικίλο υλικό, παροιμίες, διηγήσεις, τοπωνύμια.

14) ΙΑ 901, Αθ. Κωστάκη, «Γλωσσικόν υλικόν από το χωρίον Χιονάτον», 1968, σσ. 326. Περιλαμβάνει ποικίλο γλωσσικό υλικό στην τσακωνική διάλεκτο από πρόσφυγες του χωριού Χαβουτσι της Προποντίδας. Το υλικό αποδίδεται αντίστοιχα στην κοινή ελληνική.

15) ΙΑ 906, Αθ. Κωστάκη, «Γλωσσικόν υλικόν από το χωρίον Χιονάτον», 1969, σσ. 221. Περιέχει ποικίλο διαλεκτικό τσακωνικό υλικό από πρόσφυγες του χωριού Χαβουτσι της Προποντίδας. Το υλικό αποδίδεται στην κοινή ελληνική.

16) ΙΑ 1003 ΓΕ, Ανδρέου Στεφόπουλου, «Ιδιωματικό γλωσσάριο Χρυσής Καστοριάς», 1972, σσ. 139. Περιέχει εισαγωγικά και φωνητικά της περιοχής σσ. 4-10, λεξιλόγιο με παραδείγματα, σσ. 11-84, γραμματικά σσ. 85-93, ονόματα, επώνυμα, παρωνύμια σσ. 124-134, τοπωνύμια σσ. 135-138.

17) ΙΑ 1322, Σταύρου Κατσουλέα, «Συλλογή γλωσσικού υλικού από τα νότια-νοτιοδυτικά χωριά του νομού Καστοριάς», τόμοι Α'-Β', 1992, σσ. 653. Περιέχει υλικό από τα χωριά Χρυσή, Πευκόφυτο, Βράχος, Πεύκος, Κυψέλη, Κερασώνα, Ζούζουλη, Κοτύλη, Διαλεχτό, Βέλος, Βοτάνι, Κωσταράζι, Λάγκα, Νόστιμο. Περιέχει εισαγωγή, χάρτες, δείγματα ρέοντος λόγου και λεξιλόγιο.

VI. Μεθοδολογία-Προβληματισμοί

Η Μακεδονία αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα πεδία διαλεκτολογικής έρευνας. Πρόκειται για ένα γεωγραφικό χώρο με ιδιαιτερότητες ιστορικές και πολιτισμικές, οι οποίες έχουν επιδράσει σημαντικά στη γλωσσική ιστορία και πραγματικότητα. Μεγάλες στιγμές της πρόσφατης ιστορίας όπως ο Μακεδονικός Αγώνας, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η απελευθέρωση της Μακεδονίας, οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι και ιδιαίτερα ο Εμφύλιος σημάδεψαν τους κατοίκους της Καστοριάς με έντονα βιώματα.

Το κοινωνιογλωσσολογικό ενδιαφέρον του ζητήματος είναι αυξημένο, καθώς στην προφορική επαφή με τους κατοίκους της περιοχής, οι εμπειρίες τους από την πρόσφατη ιστορία μεταφέρονταν με τρόπο αυθόρμητο και ιδιαίτερα φορτισμένο συγκινησιακά. Αφηγήσεις από το Μακεδονικό Αγώνα και τον Εμφύλιο ήταν ιδιαίτερα πλούσιες σε ιδιωματικά στοιχεία, αφού οι ομιλητές επηρεάζονταν ψυχολογικά από το περιεχόμενο της αφηγούμενης προσωπικής τους ιστορίας και παρήγαγαν λόγο γνήσια βιωματικό, αυθόρμητο και ιδιωματικό.

Άλλοι σημαντικοί παράγοντες που έχουν επηρεάσει τα γλωσσογεωγραφικά δεδομένα της Μακεδονίας είναι οι μετακινήσεις πληθυσμών στην περιοχή: εσωτερική μετανάστευση (μετακινήσεις και βίαιες εκτοπίσεις λόγω πολέ-

μου από ορεινά χωριά προς ασφαλέστερες περιοχές), μετακινήσεις πληθυσμών με τις υποχρεωτικές ανταλλαγές (Συνθήκη Νειγύ, Λωζάνης κ.λπ.), μετανάστευση στο εξωτερικό (Ευρώπη, Η.Π.Α., Αυστραλία), αστυφιλία (μετακινήσεις προς τα μεγάλα κέντρα του νομού, κυρίως γύρω από την Καστοριά και το Άργος Ορεστικό), απερήμωση της υπαίθρου (κυρίως μετά τον Εμφύλιο).

Εξωτερικοί παράγοντες, οι οποίοι ασκούν σημαντική επίδραση στις διαλέκτους πανελλαδικά, ισχύουν και στην περίπτωση της Δυτικής Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Καστοριάς: αλλαγή τρόπου ζωής, εγκατάλειψη παραδοσιακών ασχολιών και επακόλουθη εξαφάνιση και του σχετικού λεξιλογίου, επίδραση της Κοινής μέσω της εκπαίδευσης, των μέσων ενημέρωσης και των γενικότερων επαφών με τα μεγάλα κέντρα, επιδράσεις ξένων γλωσσών και λαών, κ.λπ.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Καστοριάς, η περιοχή υπήρξε κατά το παρελθόν ιδιάζουσα ως προς τη σύνθεση του πληθυσμού: Εβραίοι, Τούρκοι, Βλάχοι, σλαβόφωνοι, πρόσφυγες Μικρασιάτες και Πόντιοι. Το γλωσσικό αυτό μωσαϊκό, προφορικό στο μεγαλύτερο μέρος του, δεν είναι πάντα εύκολο να αποτυπωθεί ιδιαίτερα στη διαχρονία του, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για όλες τις εποχές. Τα στατιστικά στοιχεία δεν προσφέρονται πάντα για φερέγγυες αναλύσεις, καθώς συχνά πρόκειται για συνειδητές παραχαράξεις των πραγματικών δεδομένων, αφού η περιοχή βρέθηκε στο κέντρο πολλών αντίπαλων διεκδικήσεων (Βούλγαροι, Σλάβοι, Τούρκοι).

Άλλωστε, ο νομός Καστοριάς, ειδικά η περιοχή του Γράμμου, έχει δεχθεί ισχυρές επιδράσεις του ηπειρώτικου στοιχείου, όχι μόνο γλωσσικά αλλά γενικότερα πολιτισμικά. Τα κατσιαούνικα χωριά του Γράμμου, τα ελληνόφωνα δηλαδή χωριά, όπως τα αποκαλούσαν οι σλαβόφωνοι του νομού, ιδρύθηκαν από Ηπειρώτες κυρίως κατοίκους που μετακινήθηκαν βορειότερα, εργαζόμενοι κυρίως ως *μαϊστορες*, χτίστες δηλαδή, στην περιοχή. Οι ομοιότητες μεταξύ των ιδιωμάτων πιστοποιούν το βάθος αυτής της πολυεπίπεδης σχέσης μεταξύ των δύο τοπικών πολιτισμών, του ηπειρώτικου και του κατσιαούνικου.

Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει ο συναισθηματισμός με τον οποίο οι ελληνόφωνοι του νομού Καστοριάς, οι πρόθυμοι πληροφορητές μου σε αυτήν την επιτόπια έρευνα, προσεγγίζουν ακόμα ζητήματα που αφορούν την ντόπια γλώσσα και ιστορία. Οι όροι και οι χαρακτηρισμοί τους προδίδουν την σημασία που δίνουν οι ίδιοι στα εθνικά θέματα και τους εθνικούς αγώνες, διατηρώντας υψηλό πατριωτικό φρόνημα. Αυτά που ίσως θα εκλαμβάνονταν από κάποιους ως γραφικές δηλώσεις εθνικιστικών εξάρσεων, αποτελούν για τους γνήσιους Μακεδόνες και ακρίτες Καστοριανούς μια ζώσα πραγματικότητα.

Το πάθος τους για την Ελλάδα και καθετί ελληνικό, περιλαμβάνει φυσικά και το κεφάλαιο της τοπικής ιστορίας και γλώσσας. Αρκετοί επιφανείς κάτοι-

κοι του νομού, όπως ο Απόστολος Δούκας Σαχίνης (*Το Καστοριανό Γλωσσάρι*), ο Χρήστος Γεωργίου (*Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς*), η Ιφιγένεια Διδασκάλου (*Καστοριανά*), ο Γ. Μπακάλης (*Καναγκιουρίσια Καστοριά*), ο Ευτύχιος Θ. Μπαλλής (*Καστοριανά Ευθυμογραφήματα*), ο Παντελής Ζάπτας κ.ά. έχουν επιδοθεί, παλαιότερα αλλά και τελευταία, στη διάσωση της τοπικής γλωσσικής και άλλης παράδοσης μέσω της συγγραφής σχετικών βιβλίων, της σύνταξης τοπικών γλωσσαρίων κ.λπ.

Το υλικό αυτό αξίζει να μελετηθεί σε σχέση με τις επιστημονικές περιγραφές των ιδιωμάτων της περιοχής, γιατί διασώζει υλικό άγνωστο από άλλες πηγές. Όπως άλλωστε παρατηρεί σχετικά και ο Κοντοσόπουλος⁴¹, τα διαλεκτικά και ψευτοδιαλεκτικά κείμενα, αν και δημιουργούν συγχύσεις λόγω αναχρονισμών και υπερδιαλεκτισμών, παρέχουν διαφωτιστικές πληροφορίες για τα ιδιώματα, αν αξιοποιηθούν σωστά.

Στις παλαιότερες διαλεκτολογικές έρευνες επιλέγονταν πληροφορητές μεγάλης ηλικίας και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, ώστε να διατηρούν γνήσιο το ιδίωμα και ανεπηρέαστο από την επίδραση της Κοινής και του σχολείου. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, οι οποίες επιφορτίζονταν με διάφορες εργασίες, ήδη από την παιδική ηλικία, δεν κατάφεραν, σε εποχές ταραγμένες (Β' Παγκόσμιος πόλεμος, Εμφύλιος, κ.λπ.), να προχωρήσουν πέρα από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Νεότεροι ηλικιακά πληροφορητές, όπως νέοι της Καστοριάς (20-30 ετών) και μαθητές του Δημοτικού Σχολείου (8-12 ετών) από τα χωριά Γέρμα, Κωσταράζι και Βογατσικό, είχαν δεχτεί την επίδραση της Κοινής μέσω του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος.

Οι άσχημες οικονομικές συνθήκες δυσχέραιναν την κατάσταση σχετικά με την εξασφάλιση ακόμα και της στοιχειώδους μόρφωσης από τις παλαιότερες γενιές της ακριτικής αυτής περιοχής. Είναι χαρακτηριστικές οι παρατηρήσεις του Μάνεση (1953) από την αποστολή του στην περιοχή (χφ. 670) ότι ως ερευνητής αντιμετώπισε πρόβλημα επισιτισμού, λόγω της ανέχειας των κατοίκων, οι οποίοι ζούσαν με το άγχος της επιβίωσης και αδυνατούσαν πολλές φορές να τον φιλοξενήσουν, καθώς δεν διέθεταν τα απαραίτητα μέσα.

Τα περισσότερα χωριά διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό το τοπικό ιδίωμα λόγω του ορεινού τους εδάφους. Οι απομακρυσμένες αυτές περιοχές ήταν ιδιαίτερα συντηρητικές στις κοινωνικές δομές τους. Χαρακτηριστικοί ήταν οι κλειστοί γάμοι, σε σημείο που εθεωρείτο υποτιμητικό να συνάψει κανείς γάμο

41. Βλ. Κοντοσόπουλου, Ν. Γ. «Νέοι προσανατολισμοί στη διαλεκτολογική έρευνα στην Ελλάδα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 5 (1985), σσ. 65-72.

με άτομο από άλλο χωριό. Αυτοί είναι ορισμένοι λόγοι για τους οποίους αποφεύχθηκε η επιμειξία της γλώσσας.

Το υλικό που συγκεντρώθηκε είναι προϊόν μίας ελεύθερης συζήτησης, ημικατευθυνόμενης, αφού παρεμβάλλονταν ερωτήσεις στο βαθμό που κρατούσαν συνεχή τη ροή του λόγου και ζωντανό το ενδιαφέρον του πληροφορητή.

VII. Βασικά χαρακτηριστικά του ιδιώματος

Το ιδίωμα του νομού Καστοριάς ανήκει, σύμφωνα, με την παλαιά διαίρεση των νεοελληνικών διαλέκτων του Γ. Χατζιδάκι σε βόρεια και νότια ιδιώματα, στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων, τα οποία έχουν δύο κύρια γνωρίσματα: 1) τροπή των άτονων ε σε ι και ο σε υ, 2) αποβολή των άτονων ι και υ⁴².

Πιο συγκεκριμένα τα σημαντικά χαρακτηριστικά του ιδιώματος ως προς κάθε γλωσσικό επίπεδο είναι τα εξής:

Φωνητική:

1) Ανάπτυξη προθετικού α: *αμασχάλη* (μασχάλη), *αδρέπομαι* (ντρέπομαι), *ακόλλα* (κόλλα), *αγλήγουρα* (γλήγουρα-γλήγορα).

2) Αφαίρεση αρχικού φωνήεντος: *’κονιστήρι* (ακονιστήρι).

3) Τροπή αρχικού φωνήεντος από ε σε α: *αγγόνι* (εγγόνι).

4) Στένωση άτονων /e/ σε /i/ και /o/ σε /u/: *πιδί* (παιδί), *θέλιτι* (θέλετε), *άνθρουπους* (άνθρωπος), *πουδάρια* (ποδάρια).

5) Αποβολή άτονων /i/ και /u/: *χάν’* (χάνι), *σ’τάρ* (σιτάρι), *δ’λειά* (δουλειά), *άκ’σα* (άκουσα).

6) Ανάπτυξη ν στην αρχή λέξεων από συνεκφορά με προηγούμενο τελικό ν: *νώμος* (ώμος).

7) Ουρανικοποίηση του λ και ανάπτυξη ημιφώνου (κυρίως πριν από το ε): *λίενε*, *αλιέρι*, *αλιέθω*, *λιεβέντης*, *λναιμός*, *καλύτερη*.

8) Προφορά διπλών λ ή απλού λ ως διπλού: *πολ-λές*, *όλ-λα*.

9) Δασέα συριστικά και διπλά (σ̂, ζ̂, ξ̂): *σ̂απέρα*, *Ζ̂ιάκας*, *ψ̂ες*.

42. Βλ. Χατζιδάκι, Γ. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμ. Α', σσ. 250-251, Παπαδόπουλου, Α. *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της νέας ελληνικής γλώσσας*, Εν Αθήναις 1926, Ανδριώτη, Ν. «Τα όρια των βορείων, ημιβορείων και νοτίων ελληνικών ιδιωμάτων της Θράκης», *Αρχαίον Θρακικού, Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 10 (1943), σσ. 131-185 και Μάνεση, Στ. «Αντικωφωτικά φαινόμενα βορείων ιδιωμάτων», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 11 (1966-1969), Ακαδημία Αθηνών, σσ. 3-66.

10) Απώλεια ημιφώνου *ι*: οξά, τραπέζα, κουρίτσα, αγροκορομηλιές, αγρογούρουνα, αγρόχορτα.

11) Απερρίνωση μέσων ηχηρών (b, d, g): κουβάρους, δζάκι, στη γαστροριά.

12) Απουσία τελικού *ν*: τη Πρωτοχρονιά, τη ούρδα, τη Τετάρτη, τη κρανιά, τη καλή.

13) Αποβολή μεσοφωνηεντικού *γ*: πήαινε, αντιλοιά, φαητό, αντρούνα, καταή, έτρωε, μαϊρεύω, πανηϋρι, Παναϊώτ'ς, φύλαε, έφυεν, πααίνω, καίοταν.

14) Ουρανικοποίηση των *λ*, *ν*, *κ*, *γ*, *χ*, στο τέλος της λέξης και μετά την αποβολή του *ι*: Κοτύλ', εκκλησσάκ', αγώγ', τεζιάχ'.

15) Ανάπτυξη *ν* στην κατάληξη ρηματικών τύπων: σπαρνώ, σκαλνώ, καθαρνώ, κουβανώ, βγάνω, βάνω, αρχινώ.

16) Μετάθεση συμφώνων: σκροπιζω (σκορπίζω), παστρουμάς (παστουρμάς).

Μορφολογία:

1) Το άρθρο του αρσενικού είναι *ου*: ου λύκους.

2) Ιδιωματικοί τύποι ονομαστικής πληθυντικού αρσενικών και ουδετέρων ουσιαστικών με προσθήκη συλλαβής: βουτύρατα, επωνύματα, εθίματα, συγγενήδες.

3) Ιδιωματικοί τύποι ονομαστικής πληθυντικού αρσενικών ουσιαστικών με καταβιβασμό του τόνου: μαστόροι, Βουργάροι, πολέμοι, ανθρώποι, επιτρόποι, αγγέλοι.

4) Ιδιωματικές καταλήξεις επιθέτων στο θηλυκό γένος *-ιά* αντί *-ή*: αγροτική, βουλγαρική.

5) Ιδιωματικοί τύποι αιτιατικής ουσιαστικών και αντωνυμιών: χωροφυλάκους, κάποιονα. Τα αίτια ποικίλλουν· πρόκειται για μεταπλασμούς ή αναλογικούς σχηματισμούς.

6) Ανάπτυξη δευτερεύοντος τόνου σε ρηματικούς τύπους πληθ.: κλείστηκάμε, έβραζάμε, ζύμωνάμε, έτρωγάμε, μάζωνάμε, εσηκώνομέστε, κάθομάστε, πέρασάμε, πέρασέτε, άφησάμε, αρραβώνιασάμι, φρόντιζάμι, ρίχνομέστε, χωρίζουμέστε, κρύβουμέστε. Από τα παραδείγματα προκύπτει ότι ο βόρειος φωνηεντισμός εμφανίζει σημεία υποχώρησης.

7) Σχηματισμός αορίστου σε *-κα*: χτυπούκαν, πιάκει, έπιακαν, έφ'καμι (φύγαμε), έφ'καν (έφυγαν), γενήκαμε, να σου δώκω, άφ'καμε, κρύβ'κε (κρύφτηκε), άφ'κε, άφ'καν, έδωκα, έδωκαν, έδωκάμι, απολύκουν, αφήκεις.

8) Ιδιωματικές προστακτικές: βγέστε, κατεβάτε, φευγάτε, πειράχτε, κοιτάχτε, πε (πες).

9) Άλλοι ιδιωματικοί ρηματικοί τύποι: βγάνε (βγάζουνε), να προχωρέσουν (να προχωρήσουν), έβριζα (έβρισκα), σπούδαξαν (σπούδασαν), σπουδά-

ξει (σπουδάσει), ήμαστων (ήμασταν), ήμανε (ήμουνα), βαστούσασαν (βαστιόσασαν), ήμανα (ήμουνα), ερχόνται (έρχονται), πόφκιαναν (που έφτιαχναν) [κράση λόγω συμπροφοράς].

10) Καταλήξεις ά πληθυντικού αορίστου και παρατατικού σε -μαν και -άμι: α) έφκιανάμαν, κατεβήκαμαν, κοιμούμαν, φοβούμαν, περασάμαν, ήρθαμαν, είχαμαν, τέλειωσάμαν, πήγαμαν, ήρθαμαν, έκατσάμαν, βρήκαμαν, κουβαλούσαμαν, κάθομαν, παντρέφ'καμαν, πηγαινάμαν, ζυμωνάμαν, έπαιρνάμαν, έκαμνάμαν, έφυγάμαν, περασάμαν, έσπερνάμαν, μάζευάμαν, βάφτιζάμαν, έβαζάμαν, ανέβαινάμαν, φόρτωνάμαν, σπερνάμαν, έσφαζάμαν, ήμαν, πείναςάμαν, φέρομαν, μεγαλωσάμαν, κάθομαν· β) πήγαινάμι, πέρασάμι, έκανάμι, φρόντιζάμι, αρραβώνιασάμι, γύρισάμι, έραψάμι, έδωνάμι, έδωκάμι, έφκιασάμι, έτρωγάμι, γλιέντησάμι (γλεντήσαμε), τράνιψάμι (τρανέψαμε, μεγαλώσαμε).

11) Χρονική αύξηση αντί συλλαβική σε παρωχημένους χρόνους: ήφερα, ήλιεγαν, ήφαγα, ήφερες, ήφεραν.

Λεξιλόγιο:

Σχετικά με το διαλεκτικό λεξιλόγιο, όλες οι λέξεις που αποδελτιώθηκαν από το μαγνητοφωνημένο υλικό συμπεριλαμβάνονται στο εκτενές γλωσσάρι στο τέλος του υποβληθέντος τόμου (βλ. χφ. 1422 ΙΑΝΕ). Εδώ αξίζει να τονισθεί ότι ένα μέρος του διαλεκτικού λεξιλογίου αποτελούν αρχαίες λέξεις (λεξιλογικοί αρχαϊσμοί): αίρομαι (=σηκώνομαι), λάμνω (=κωπηλατώ), πλατέα (=πλατεία), θύρα (=πόρτα), κατωγιόθυρα (=η πόρτα του υπογείου), κείτομαι (=είμαι ξαπλωμένος, κοιμάμαι), κοιτάσου (=κοιμήσου).

Σύνταξη:

1) Έμμεσο αντικείμενο σε αιτιατική: την ξηγήθηκα, τον έλεγαν, τον έδιναν, να σε πω, τον καθένα τον αρέσει, τον έδωσε, τον είπαν το βασιλιά, να σε κάνω, να τον κάνουμε, να σε δώσω, με φαίνεται, τον λέω, να με ρίχνουν, πε με, τον έλεγα, θα σε πω, τον είπε, ν' αρέσει την παρέα, πλάκα την κάνουν.

2) Αντικείμενο με μορφή ονομαστικής: όταν είδα αυτοί τ'ς άντριοι, με τ'ς άντριοι, λέει τ'ς άντριοι, τ'ς ανέβασε τ'ς άντριοι, πού τ'ς έχιτι τ'ς άντριοι, βγάλ'τι τ'ς άντριοι, ξένοι λίγοι έχουμε, τους έβαλαν όλους επιτρόποι, εννιά νερόμυλοι είχαμε, τους έλίγάμι μεις αγγέλοι, θα είχεν πεντακόσοι κάτοικοι.

3) Ιδιωματική σύνταξη: δώδεκα χρόνια είχα (αντί ήμουν δώδεκα χρονών).

Το βασικό συμπέρασμα της επιτόπιας έρευνας στο νομό Καστοριάς είναι ότι το ιδίωμα της περιοχής διατηρείται σε σημαντικό βαθμό και δεν έχει υποχωρήσει σημαντικά, τουλάχιστο στα ελληνόφωνα χωριά του Γράμμου όπου κα-

τοικούν γηγενείς πληθυσμοί. Ο βαθμός φυσικότητας στη χρήση του διαφέρει πιθανώς από άτομο σε άτομο, όπως μπορεί να φανεί από τις συνεντεύξεις των κατοίκων. Συχνά τα βασικά φαινόμενα του ιδιώματος δεν παρουσιάζουν την ίδια συχνότητα καθ' όλη τη διάρκεια του διαλόγου. Αυτό συμβαίνει λόγω του ότι στην αρχή ο πληροφορητής έχει την τάση να επηρεάζεται περισσότερο από την παρουσία του ερευνητή, ενώ στη συνέχεια απαντά αυθόρμητα και παρασύρεται και ο ίδιος από τις διηγήσεις και τις αναμνήσεις που αφορούν το γενέθλιο τόπο του, με αποτέλεσμα η χρήση του ιδιώματος να γίνεται γνησιότερη.

Ο συναισθηματισμός με τον οποίο οι «κατσιαούνηδες», όπως αποκαλούνταν από τους σλαβόφωνους οι ελληνόφωνοι του Γράμμου, αφηγούνται τη ζωή τους ερμηνεύει εν μέρει το λόγο για τον οποίο διατηρούν και το γλωσσικό τους ιδίωμα: τα «καναγιορίσα» (από τη φρ. κανάν' καιρό = παλαιά). Πρόκειται για τη συνείδηση μιας σαφούς ταυτότητας γλωσσικής και πολιτιστικής, η οποία ακριβώς επειδή αμφισβητήθηκε στο παρελθόν ή βρέθηκε στο επίκεντρο πολλών αντίπαλων διεκδικήσεων, αποτελεί για τους γηγενείς πληθυσμούς ένα σημαντικό συνεκτικό δεσμό.

Αδιαμφισβήτητη βέβαια είναι η πλήρης εξαφάνιση του ιδιώματος στους νέους της πόλης της Καστοριάς (20-30 ετών) που φαίνεται να έχουν υποστεί ισχυρή τη σχετική επίδραση της κοινής νεοελληνικής μέσω της εκπαίδευσης, των Μ.Μ.Ε. και άλλων παραγόντων. Σε αντίθεση, τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας (των τάξεων του Δημοτικού) των χωριών Γέρμα, Κωσταράζι και Βογατσικό, διατηρούν σημαντικά στοιχεία του ιδιώματος, κυρίως σε φωνολογικό και μορφολογικό επίπεδο.

Αυτό οφείλεται στο ότι ανήκουν σε μία πιο κλειστή και συντηρητική κοινωνική δομή, που δεν έχει επιφέρει ισχυρές γλωσσικές μεταβολές στο ιδίωμα. Το γεγονός αυτό σχετίζεται ασφαλώς και με τη διατήρηση των παραδοσιακών ενασχολήσεων (αγροτικών, κτηνοτροφικών, γουνοποιίας κλπ.) του άμεσου κοινωνικού τους περιγύρου (των γονιών και των παπούδων τους) στην ύπαιθρο.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΑΝΤΖΗ-ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Γ. Τ. *Η Παιδεία στην Καστοριά κατά τον ΙΘ' αιώνα. Σχολεία-Δάσκαλοι-Μέθοδοι διδασκαλίας*. Θεσσαλονίκη 1991.
- Ανδριώτης, Ν. «Τα όρια των βορείων, ημιβορείων και νοτίων ελληνικών ιδιωμάτων της Θράκης», *Αρχείον Θρακικού, Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 10 (1943), 131-185.

- Του ιδίου «Η έρευνα των γλωσσικών ιδιωμάτων της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1949), 171-175.
- Του ιδίου «Οι αρχαϊσμοί του σημερινού γλωσσικού ιδιώματος της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1953, 101-108.
- Του ιδίου *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*. Θεσσαλονίκη 1960.
- Βαγιακάκος, Δ. «Το γλωσσικόν υλικόν εκ της Μακεδονίας και Θράκης εις το Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών και τα σχετικά προβλήματα», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ 1977, 97-160.
- Γεωργιάδης, Γ. Δ. *Το μιξόγλωσσον εν Μακεδονία ιδίωμα και η εθνολογική κατάστασις των ομιλούντων τούτο Μακεδόνων*. Έδεσσα 1948.
- Γεωργίου, Χ. *Το γλωσσικό ιδίωμα Γέσμα Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη: Ε.Μ.Σ. (Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 23), 1962.
- Δημόπουλος, Ε. «Κήλητρον-Κήληθρον-Καστοριά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1962), 39-42.
- Διδασκάλου, Ι. «Ιδιωματισμοί», στο *Καστοριανά*, Θεσσαλονίκη 1959, 114-120.
- Ζάπτας, Π. *Σχολεία, Διδάσκαλοι, Λόγιοι της Τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*. Καστοριά: Εκδ. Καστοριανή Εστία 1996.
- Θαβώρης, Α. «Μορφολογικά μερικών ιδιωμάτων της Δυτικής Μακεδονίας. Σχηματισμός τύπων της προστακτικής και ιδιαίτερα του παθητικού αορίστου», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ 1977, 75-95.
- Του ιδίου «Η ελληνική διάλεκτος των αρχαίων Μακεδόνων και τα σημερινά ιδιώματα της Μακεδονίας», στο Μπαμπινιώτης, Γ. (επιμ.), *Η γλώσσα της Μακεδονίας*. Αθήνα: Ολκός 1992, 195-206.
- Κατσάνης, Ν. Α. «Βιβλιογραφία νεότερων Μακεδονικών γλωσσικών ιδιωμάτων», *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3, τόμος 1992-1993, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Κυριακίδη, 147-162.
- Κοντοσόπουλος, Ν. «Ο γλωσσικός άτλας της Ελλάδος και τα σχετικά προβλήματα», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 11 (1966-1969), Ακαδημία Αθηνών, 115-133.
- Του ιδίου «Λεξιλογικοί αρχαϊσμοί εις τα σημερινά γλωσσικά ιδιώματα της Μακεδονίας», *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, Θεσσαλονίκη 1977, 209-213.
- Κορομήλης, Α. Δ. «Γλωσσικόν ιδίωμα Βογατσικού», στο *Το Βογατσικόν (Ιστορία-Λαογραφία)*. Θεσσαλονίκη: Σύνδεσμος των εν Θεσσαλονίκη Βογατσιοτών «Ο Άγιος Κωνσταντίνος» 1972.
- Κουρνούτος, Γ. Π. *Σχολεία της Τουρκοκρατούμενης Καστοριάς* [Γέρας Αντώνιου Κεραμόπουλου]. Αθήναι 1953.
- Μάνεσης, Στ. «Αντικωφωτικά φαινόμενα βορείων ιδιωμάτων», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 11 (1966-1969), Ακαδημία Αθηνών, 3-66.
- Μορφωτικός Σύλλογος «Η Ορεστίς». «Γλωσσάριο», στο *Λαογραφικά Άργους Ορεστικού (Χρούπιστας)*, Άργους Ορεστικό, Ιανουάριος 2000, 459-468.
- Μπακάλης, Γ. *Καναγκιουρίσια Καστοριά*. Καστοριά 1937.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (επιμ.) *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός 1992, xix-xxiv (εισαγωγή).
- Μπαλλής, Ευ. «Γλωσσάριο» στο *Καστοριανά Ευθυμογραφήματα*. Καστοριά 2000, 269-278.
- Μπουκουβάλας, Γ. *Η γλώσσα των εν Μακεδονία σλαβοφώνων*. Κάϊρο 1905.
- Παπαδόπουλος, Α. Α. *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής γλώσσης*. Εν Αθήναις 1926.

- Παπακωνσταντίνου, Θ. Φ. *Η Καστοριά. Γεωγραφία-Ιστορία-Τέχνη*. Αθήναι 1930 [Ανατύπωση εκ της «Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας»].
- Πελαγίδης, Στ. «Βιβλιογραφικό σχέδιασμα για την πόλη και την περιοχή της Καστοριάς», *Μακεδονικά* 24 (1984), 262-295.
- Σαχίνης, Α. Δ. *Το Καστοριανό γλωσσάρι (λεξικό εννοιολογικό-ερμηνευτικό, ιστορικό-ετυμολογικό του καστοριανού ιδιώματος)*. Καστοριά: Εκδόσεις Καστοριανή Εστία 1996.
- Του ιδίου «Καστοριανό γλωσσάρι», στο *Το Αρχοντικό Νεράντζη Αϊβάζη*. Καστοριά: Εκδόσεις Καστοριανή Εστία 1996, 61-71.
- Σημαιοφορίδης, Κ. «Καστοριά. Ιστορική διερεύνηση του ονόματός της», *Δελτίον Πληροφοριών Νομαρχίας Καστοριάς*, τεύχ. 9 (Ιούνιος 1969).
- Σιάνος, Λ. Χ. «Γλωσσάρι», στο *Καστοριανές Εικόνες. Παλιά Καστοριά-Λαογραφία*. Καστοριά: Έκδοση Μουσικοφιλολογικού συλλόγου Καστοριάς «Αρμονία» 1988.
- Στεφόπουλος, Α. «Ιδιωματικό γλωσσάριο Χρυσής Καστοριάς», *Μακεδονικά* 18 (1978), 241-288.
- Τόλιος, Ι. Θ. «Πίνακας ιδιωματικών λέξεων», στο *Παλιό Κωσταράζι. Ιστορία-Λαογραφία*. Θεσσαλονίκη 1993, 157-174.
- Χατζιδάκης. Γ. Ν. «Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων», *Αθηνά* 8 (1896), 3-62 [Γλωσσ. Μελ. Α', 26-31].
- Του ιδίου «Νέες αποδείξεις υπέρ του Ελληνισμού των Μακεδόνων», *Αθηνά* 11 (1899), 129-157 [Γλωσσ. Μελ. Α', 32-114].
- Του ιδίου *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*. Τόμ. Α'-Β'. Εν Αθήναις. 1905-1907.
- Του ιδίου «Και πάλιν περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών* 7 (1910/11), 87-134 [Γλωσσικά Έρευναι Α', 228-264].
- Του ιδίου «Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων», *Αθηνά* 24 (1912/13), 492-493.
- Του ιδίου *Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων*, Εν Αθήναις 1925.
- Του ιδίου *Ο Ελληνισμός της Μακεδονίας* [Σύλλογος Μακεδονικών Μελετών]. Θεσσαλονίκη 1926.
- Του ιδίου «Μακεδόνες, Μακεδονία και Μακεδνός», *Μακεδονικός Αγών* 1 (1929), 9.
- Του ιδίου «Η Μακεδονική διάλεκτος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία (Πυρσού)* 10 (1934), 690.

CHRYSSOULA KARANTZI-ANDREIOMENOS

A dialect research in the prefecture of Kastoria

SUMMARY

This paper aims at pointing out certain characteristics of the local dialect of the prefecture of Kastoria based on a recent research on the spot. It depicts the present linguistic situation in the area in the light of broad data provided by informants of different background (age, sex, occupation). The paper also gives an account of the historical, political and social history of Kastoria as well as a toponomastic survey.